

Ὁ ρόλος τῆς πανδημίας κατὰ τὴν ἐμφάνιση
καὶ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.
καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ COVID-19
στὴ θρησκευτικότητα τοῦ 21ου αἰ.*

Σωτηρίου Δεσπότη**
Βασιλείου Φανάρα***

Εἰσαγωγικά

Γιὰ πρώτη φορά, ἕναν αἰῶνα μετὰ ἀπὸ τὴν «ἰσπανικὴ γρίπη» (μὲ προέλευση ὅμως καὶ πάλι τὴν Κίνα), ἀντιμετωπίσθηκε στὴν ὑφήλιο ἕνα παγκόσμιο γεγονός καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἐγκλεισμοῦ. Ἡ πανδημία COVID-19 «γονάτισε» παρατεταμένα (καὶ ὄχι στιγμιαία, ὅπως ἡ 11η Σεπτεμβρίου) ἀκόμη καὶ τὸ Κέντρο τοῦ Παγκόσμιου Ἐμπορίου, τὴ Νέα Ὑόρκη. Ἀποκάλυψε στὸν μετανεωτερικὸ κόσμο ὅτι εἶναι τόσο εὐάλωτος ὅσο ἡ Ἀφρικὴ καὶ οἱ ἄλλες ἐπονομαζόμενες «τρίτες χῶρες». Οἱ ὄροι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὰ Μ.Μ.Ε. ἦσαν αὐτοὶ τοῦ «πολέμου ἐναντίον ἑνὸς ἀόρατου καὶ ἐπικίνδυνου ἐχθροῦ». Κι αὐτὸ συνέβη διότι στὴ «σχολικὴ» Ἱστορία διδασκόμαστε τοὺς πολέμους ὡς καθοριστικούς γιὰ τὴ ροὴ τῆς καὶ ὄχι τίς πανδημίες¹. Αὐτὲς ὅμως, ὅπως ἐν συνεχείᾳ θὰ διαπιστώσουμε,

* Τὸ παρὸν ἄρθρο δημοσιεύεται ὅταν καὶ ἀφοῦ ἔχει ξεσπάσει τὸ β' κύμα πανδημίας. Ἔχει ἤδη κυκλοφορηθεῖ σχετικὰ μὲ τὴν πανδημία Covid-19 ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Βόλου συλλογικὸς τόμος μὲ τίτλο: *Ἡ Ὁρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ Κορονοϊοῦ* (ἐπιμ. Ν. Ἀσπρούλης, Ν. Wood).

** Ὁ Σωτήριος Δεσπότης εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

*** Ὁ Βασίλειος Φανάρας εἶναι Ἐπίκ. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Οἱ κυριώτερες πανδημίες τῆς ἀνθρωπότητας συμπυκνώνονται στὴ δημοσίευση: <https://www.sansimera.gr/listes/26> (27.11.2020).

είναι ένιοτε πιό καθοριστικές για τήν πορεία τής ανθρωπότητας και συνεπάγονται άμφισβήτηση τών ύπαρχόντων θεών και τής παραδεδομένης ήθικης, ένώ έπιπλέον προκαλοϋν άνακατατάξεις σε ποικίλα «έπίπεδα» (πληθυσμιακό, πολιτισμικό, πολιτικό κ.ά.).

Η άπαγόρευση άθλητικών άγώνων, ή διακοπή τών τελετών, άδιακριτως τών θρησκευτικών Κοινοτήτων και άνεξαρτήτως τοϋ έάν ήταν κυρίαρχες και «έθνικές» (άκόμη και στο Ίσραήλ), έδωσε μία μοναδική εύκαιρία για μία α. «Μεγάλη ΕΊσοδο» στα Άγια τών Αγίων τοϋ άγνωστου Έαυτοϋ, αϋτοϋ τοϋ ένοχλητικοϋ και κατά τά άλλα άχώριστου φίλου, και β. τή θεία «κοινωνία» με τόν πλησίον, καθώς για πρώτη φορά ίσως ό σύγχρονος άνθρωπος μοιράστηκε τόσες «στιγμές» στον οΐκο (και ένιοτε και στη φύση) με τά πρόσωπα που τόν συγκροτοϋν. γ. Καθώς στο χρονικό αϋτό διάστημα τοϋ έγκλεισμοϋ περιελήφθη και ή μη συμμετοχή στην πλούσια λατρευτική ζωή τής Μεγάλη Έβδομάδας με άποκορύφωμα τό Πάσχα, για κάποιους (όχι μόνον πιστούς), τέθηκε τó ζήτημα τής σχέσεως και με τή θρησκεία και με τήν Έκκλησία ως Σύναξη. Βεβαίως τά άνωτέρω άποτελοϋν τή «μία όψη τοϋ νομίσματος». Η άλλη όψη άφορά τή στοχοποίηση τών «έχθρων τής άνοιχτής Κοινωνίας» (έννοείται ή Κίνα), τες θεωρίες Συνωμοσίας² και τήν ύπόθαλψη τοϋ έθνικισμού (έξαρση τοϋ «έμεΐς» σε αντίθεση προς τες «άλλες» χώρες).

Κατωτέρω, έπι τή βάση τών ιστορικών δεδομένων κατ' έξοχήν τών αίωνων που έμφανίστηκε ό Χριστιανισμός στη Μεσόγειο (1ος-3ος αι. μ.Χ.), θα έπιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε ποιά ήσαν τά βήματα τής επήρειας τής

2. Σε κάθε περίπτωση είναι παντελώς άπών ό οϋσιαστικός διάλογος στα ΜΜΕ, με άποτέλεσμα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης να δημιουργείται μία «κάφουλα» που άναπαράγει και έδραιώνει συγκεκριμένες άπόψεις. Υπό αϋτήν τήν έννοια όρθά ό ψυχίατρος Δ. Καραγιάννης σε συνέντευξή του: ΕΡΩΤΑΣ. Έρωτας ή Τίποτα (<https://www.youtube.com/watch?v=5u90rV1VPzA>) έπι τή βάση και τής κλινικής έμπειρίας του διατύπωσε τήν άποψη ότι οι έξαρτήσεις από τες χημικές οϋσίες άποτελοϋν «προϊστορικά εύρήματα» σε σχέση με τες σύγχρονες έξαρτήσεις από τó διαδίκτυο, όπου πλέον θεωρείται «ύποχρέωση» να γίνει κάποιος «ϊικός» (viral). Η «πανδημία τοϋ Ίντερνετ» προσφέρει στους άνθρωπους, όί όποιοι προτιμώνται πλέον να είναι τύποι μοναχικοί, ως άρχολυτικό τó σέξ «όπως θέλεις, με όποιον θέλεις και δωρεάν». Και ή συγκεκριμένη βιομηχανία και στην περίοδο τοϋ κορωνοϊοϋ αναδείχθηκε ως πολύ πιό έπικερδής από πατροπαράδοτες πηγές πλοϋτου. Έπακόλουθο αϋτών τών φαινομένων είναι μία άλλη πανδημία τοϋ μετανεωτερικοϋ κόσμου, αϋτή τής «κατάθλιψης», ή όποία παρατηρείται έπι σειραΐ έτών στον «δυτικό» κόσμο με πολυάριθμα θύματα.

πανδημίας στη θρησκευτικότητα και τη διάδοση του Χριστιανισμού, όπως επίσης και να ἐλέγξουμε ποιές εἶναι σήμερα οἱ συνέπειες, στηριζόμενοι σὲ στατιστικὴ ἀποτίμηση (σφυγμομέτρηση) ποὺ διενεργήσαμε στοὺς φοιτητὲς τῆς Κοινωνικῆς Θεολογίας καὶ Θρησκευτολογίας ἀμέσως μόλις ἤρθησαν τὰ μέτρα «κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ».

1. Τὰ στάδια ἐμφάνισης καὶ ἐξέλιξης τοῦ λοιμοῦ καὶ οἱ ἐπιπτώσεις στὴ θρησκευτικότητα

i. Ἦδη ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ὡς πηγὴ τοῦ λοιμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐτυμολογικὰ συνδέεται εἴτε μὲ τὸ «λιμός» (=πείνα), ποὺ ἀνάγεται στὴ ρίζα *lei* (= ἀδυνατίζω, ἐξασθενῶ) εἴτε μὲ τὸ «λοιγός» (= ὄλεθρος, καταστροφή ἀπὸ ἀρρώστια, πόλεμο)³, θεωρεῖται ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἔχει καὶ τὴ δύναμη νὰ τὸν καθάρει/θεραπεύσει: ὁ Ἀπόλλων. Ὁ ἴδιος θεὸς ταυτόχρονα θεωρεῖται καὶ «Ἀπολλύων» καὶ «Ἀλεξίκακος» (Παυσανίας 1, 3, 4). Ο Σ. Γουλούλης⁴ σημειώνει τὰ ἐξῆς: «Οἱ ἰοί (*ἴημι* = στέλνω, ρίχνω βολές) καταγράφονται στὸ πρῶτο τμῆμα ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο στὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία, τὴν Ἰλιάδα: 10ο ἔτος τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ἠθικὸν χαμηλότατον. Τὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν βουβὸ γιὰ τὸν χαμὸ ἀπὸ λοιμὸ ποὺ ἔστελνε μὲ τὰ βέλη του, τοὺς ἰοὺς τοῦ θανάτου, ὁ Ἀπόλλων ἐκηβόλος (ἀπὸ μακρὰν βάλλων). Τιμωρία γιὰ τὴν πλεονεξία τους νὰ προσβάλλουν τὸν ἱερέα Χρῦση, ἀρπάζοντας τὴν κόρη του Χρυσῆδα. Ὁ Ἀπόλλων λέγεται καὶ Ἀπολλύων, αὐτὸς ποὺ ἀπόλλυσι, ἐξολοθρεύει. Ἀλλὰ εἶναι καὶ ὁ πατέρας τοῦ Ἀσκληπιοῦ, θεοῦ τῆς ἰατρικῆς τέχνης!». Προφανῶς αὐτὴ ἡ ἀμφισημία τοῦ μόνου ἴσως ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ποὺ ἔχει ἐλληνικὴ καταγωγή, ὀφείλεται στὴν παρατήρηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὅτι ὁ ἥλιος ἔχει καὶ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα ἀλλὰ καὶ καταστροφικὲς συνέπειες στὴ ζωὴ.

ii. «Οἱ ἐξελικτικοὶ βιολόγοι ἔχουν δεῖξει ξεκάθαρα ὅτι ἡ *Yersinia Pestis* (ὁ βάκιλος τῆς πανώλους) ἦταν εὐρέως διασκορπισμένη στὴ Δυτικὴ Εὐρασία περισσότερο ἀπὸ χίλια χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη

3. Γ. Δ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Ἀθήνα 1998, σ. 1026.

4. «Τὰ βέλη τοῦ Ἀπόλλωνα», *Κιβωτὸς τῆς Ὁρθοδοξίας*, 09.04.2020, ἀρ. φύλλ. 190, σ. 14.

τῆς Ἰουστινιάνειας πανώλους. Ἐὰν εἶναι ἀλήθεια, αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι ἡ πανούκλα ἦταν ἐνδημικὴ ἢ ἐνζωοτικὴ στὸν δυτικὸ Εὐρασιατικὸ κόσμο. Οὗτος οὖν Lars Walløe ὑποστήριξε ὅτι μία ἄλλη πανδημία ἀρχαίας πανώλους προκάλεσε τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου καὶ σοβαρὲς διαταραχὲς σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸ 1.200 ἕως τὸ 900 π.Χ. Οἱ μελετητὲς ἔχουν προτείνει πολλὰ διαφορετικὰ ἐξηγήσεις γιὰ τὴν κατάρρευση τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου καὶ ὁ Walløe συμπλήρωσε τὸν ὑπάρχοντα κατάλογο μὲ μία πανούκλα βασιμισμένη σὲ μία ἐπιδημία ποὺ ἀναφέρεται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη (Α΄ Βασ. 1, 4-6). Ἐκεῖ οἱ Φιλισταῖοι, ὕστερα ἀπὸ πόλεμο, αἰχμαλωτίζουν τὴν Κιβωτὸ τῆς Διαθήκης καὶ τὴ μεταφέρουν στὴ χώρα τους στὸν ναὸ τοῦ θεοῦ τους Δαγών. Ὁ Γιαχβὲ ὅμως ἔστειλε θανατικὸ στοὺς Φιλισταῖους καὶ αὐτοὶ γέμισαν πρηξίματα. Σὲ κάθε πόλη τῶν Φιλισταίων, ὅπου μεταφερόταν ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης, ἔστειλε τὸ θανατικὸ. Μετὰ ἀπὸ ἑφτά μῆνες οἱ Φιλισταῖοι ἀποφάσισαν νὰ ἐπιστρέψουν τὴν Κιβωτὸ τῆς Διαθήκης στοὺς Ἰσραηλίτες μαζί μὲ μία προσφορὰ ἐπανόρθωσης. Ἔτσι οἱ Φιλισταῖοι πῆραν δύο ἀγελάδες ποὺ θήλαζαν καὶ ἔφτιαξαν μία ἄμαξα γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν τὴν Κιβωτὸ καὶ στὸ κιβώτιο τοποθέτησαν χρυσὰ ὁμοιώματα τῶν ποντικῶν καὶ τῶν πρηξιμάτων τους»⁵. Σημειωτέον ὅτι οἱ Φιλισταῖοι πιθανώτατα, ὅπως ἀποδεικνύουν καὶ νεώτερα εὐρήματα⁶, ταυτίζονται μὲ τοὺς «λαοὺς τῆς θάλασσας» (τοὺς «μαχητὲς τοῦ βορρᾶ», ὅπως καταγράφονται σὲ αἰγυπτιακὰς πηγές). Πρόκειται γιὰ «Ἀχαιοὺς» τοῦ Αἰγαίου, οἱ ὁποῖοι μετακινήθηκαν στὴν Πεντάπολη τῆς «λωρίδας τῆς Γάζας» ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἦδη στὸ ἀρχαιότατο ἔπος Ἐνούμα Ἐλῖς (3η χιλιετία π.Χ.), οἱ θεοὶ πρὶν ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ ἐπιχειροῦν νὰ καταστρέψουν τὸ ἀνθρώπινο γένος μὲσω λοιμοῦ⁷. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι

5. Βλ. M. Eisenberg, L. Mordechai, “The Justinian Plague: an interdisciplinary review”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 43 (2019), σσ. 156-180, ἐδῶ σσ. 176-177. Ἐλήφθη ἀπὸ τὸν Γ. Ντόκο, <https://www.facebook.com/georgios.ntokos1> (27.11.2020) [<https://www.facebook.com/georgios.ntokos1/posts/2942709352487842>].

6. M. Feldman, D. M. Master, Raffaella A. Bianco, Marta Burri, Ph.W. Stockhammer, Alissa Mittnik, A. J. Aja, Ch. Jeong, and J. Krause, “Illuminating the Philistines’ Origins. Ancient DNA Confirms the Philistines’ European Ancestry”, https://www.biblicalarchaeology.org/daily/people-cultures-in-the-bible/illuminating-the-philistines-origins/?mqsc=E4118467&dk=ZE0480ZF0&utm_source=WhatCountsEmail&utm_medium=BHDDaily%20Newsletter&utm_campaign=8-13-2020_Bedouin_Culture_in_the_Bible (27.11.2020).

7. Καὶ στίς ἡμέρες μας φυλὴ τοῦ Ἀμαζονίου, στὴν ὁποία εἶχαν ἐστίασει καὶ ἀρχαιολόγοι

ευάλωτοι όταν μετά από τη γεωργική επανάσταση κατά τη νεολιθική εποχή συσσωρεύονται σε ένα γεωγραφικό σημείο, υποσιτίζονται και έρχονται σε «έπαφή» με ζώα-«ξενιστές»⁸.

iii. Η πηγή μετάδοσης του λοιμικού συνήθως έντοπιζόταν συνήθως στους λιμένες⁹, όπου φιλοξενοούνται τα καράβια, τα οποία μεταφέρουν φορείς μόλυνσης, τους λεγόμενους «ξενιστές», καταγόμενους συνήθως είτε από τις λίμνες της κεντρικής Αφρικής (από την οποία μέσω Αλεξάνδρειας έφθασε η πανώλης τον 6ο αι. μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη) είτε *ex oriente*, από την κεντρική Ασία (Θιβέτ, Καύκασος), την «όδο του μεταξιού» και τα λιμάνια της Συρίας ή της Μαύρης Θάλασσας [Θεοδοσία (Καφᾶς)]¹⁰. Μέχρι και τις άπαρχές του 20ού αι. και στην Αθήνα σώζονται μαρτυρίες για προφυλάξεις, οι οποίες λαμβάνονταν

και κοινωνικοί άνθρωπολόγοι για να αποκρυπτογραφήσουν τη ζωή του προϊστορικού ανθρώπου στην Εύρωπη, χάθηκε όταν συνάντησε «τον πολιτισμό» από μία άπλη γρίπη, καθώς δὲν διέθετε τὰ ἀντισώματα: <https://www.in.gr/2014/07/09/tech/agnwsti-fyli-toy-amazonioy-irthe-se-epafi-me-ton-politismo/> (27.11.2020).

8. Λίαν διαφωτιστικές στάθηκαν για μᾶς οἱ συνεντεύξεις τῶν καθηγητῶν Γ. Τούντα καὶ Κ. Κωστή για τὸ θέμα τῆς πανδημίας στὸ πλαίσιο τῶν ἡχητικῶν ντοκουμέντων τοῦ ραδιοφώνου Σκάι με τίτλο: «Ἀπὸ τὸ Big Bang πρὸς τὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης», <https://www.skairadio.gr/apo-to-bing-bang-pros-tin-istoria-tis-eyropis>, ἰδίως αὐτὲς τῆς 25.10-08.11.2020. Οἱ λοιμῶδεις νόσοι ὀφείλονται γενικὰ εἴτε σὲ βακτήρια (ποὺ καταπολεμοῦνται με ἀντιβίωση) εἴτε σὲ ιούς, οἱ ὅποιοι με τὴ σειρά τους συνδέονται εἴτε με τὸ DNA εἴτε με τὸ RNA (Covid-19) καὶ καταπολεμοῦνται με ἐμβόλιο. Στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἡ πλειονότητα ἦταν ὑπέρμαχος τῆς «μιασματικῆς θεωρίας», ὅτι μεταδίδεται δηλ. ὁ λοιμὸς μέσω ἐνὸς νέφους (ποὺ ἐπικάθεται κατ' ἐξοχὴν σὲ ἕναν «ἀκάθαρτο»), ἐνῶ κάποιοι θεραπευτὲς ἦσαν ὑπέρμαχοι τῆς «μολυσματικῆς θεωρίας», ὅτι μεταδίδεται ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο. Δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ὁ ἄθλος τοῦ Ἡρακλέους, ὁ ὁποῖος συνδέεται με τὴν Λερναία Ὑδρα, πιθανώτατα συνδέεται με τὴν ἀντιμετώπιση τῆς μολυσματικῆς ἐλονοσίας στὴ λίμνη τῆς Λέρνας τῆς Ἀργολίδος.

9. Ἐξ οὗ καὶ ἡ παρουσία πλησίον τῶν λιμένων λοιμοκαθαρητῶν [= λαζαρέτου < “Λαζάρ” στὴν ἀγγλική ὁ ὄρος προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἄρρωστου ἐπαίτη Λαζάρου τῆς Καινῆς Διαθήκης (Λουκ. 17, 20) καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα γιὰ νὰ περιγράψουν ἕναν ἄρρωστο ἢ φτωχό, εἰδικὰ τὸν «βρόμικο» λεπρό]. <https://www.istorikathemata.com/2015/01/19.html> (27.11.2020).

10. Αὐτὸ συνέβη καὶ τὸν 14ο αι. [1348-1353]: Ὅταν ὁ «Μαῦρος Θάνατος», ἡ πνευμονικὴ καὶ ἡ βουβωνικὴ πανώλης, εἰσαχθεῖς ἀπὸ τὴν Ἄπω Ἀνατολή στὴν Εὐρώπη μέσω τῶν φύλλων τῶν ἀρουραίων, κυριολεκτικὰ θέρισε τὸ 1/3 τοῦ πληθυσμοῦ τῆς (25 ἑκατ. ψυχές), γιὰ τὴ μόλυνση τῶν πηγαδιῶν ἐνοχοποιήθηκαν οἱ Ἑβραῖοι, παρ' ὅτι καὶ αὐτοὶ συμπεριλαμβάνονταν στὰ θύματα. Βλ. Σ. Δεσπότη, «Ὁ Πατρο-Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ Ἑβραῖοι», 1821. Ἐπανάσταση καὶ Ἀνάσταση τοῦ Γένους, ἐπιμ. Σ. Δεσπότης καὶ Ἀ. Κονταλῆ, ἐκδ. Ἑννοια, Αθήνα 2020, σσ. 30-45.

καὶ μὲ τὰ λοιμοκαθαρθήρια, ἀλλὰ καὶ τελετουργικὰ λιτανείας, ὥστε νὰ μὴν εἰσχωρήσει ὁ ἴδς ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ¹¹.

iv. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ λοιμοῦ σὲ πρώτη φάση προκαλεῖ ἔκρηξη τῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, καθὼς αὐτὸς θεωρεῖται ὡς «θεομηνία»: τιμωρία δηλ. τοῦ θεοῦ γιὰ κάποιο μίasma (ἢ κάποια ἀσέβεια), ποὺ ἀπαιτεῖ ἐξιλέωση. Σημειωτέον ὅτι στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν ἀνακαλύφθηκε ὀρόσημο, τὸ ὁποῖο σὲ πρῶτο πρόσωπο δῆλωνε τὰ ὄρια, ὥστε ἐκτὸς τῶν ἄλλων (= τὴν καταπάτηση τοῦ δημόσιου χώρου), αὐτὰ (τὰ ὄρια) νὰ μὴν τὰ ὑπερβοῦν οἱ «μιασμένοι»: ΗΟΡΟΣ ΕΙΜΙ ΤΕΣ ΑΓΟΡΑΣ (= ὄρος εἰμι τῆς ἀγορᾶς). Ἀποκαλυπτικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ προβληματικὴ τῆς τριλογίας Ὁρέστειας τοῦ Αἰσχύλου, καθὼς ὁ πρωταγωνιστὴς θεωρεῖται φορέας μίasmatos καὶ ἄρα «ἀνεπιθύμητος στὴν πόλη», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει ὑποστῆι καθαρμοῦς.

v. Σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο, ὅταν τὰ τελετουργικὰ καὶ οἱ ἰκεσίες δὲν ἀναστέλλουν τὴ διάδοση τῆς πανώλους, τότε ἐμφανίζεται ἡ ἀμφισβήτηση τῆς παραδεδομένης θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης στὴ γνωστὴ ἀναφορά του στὸν λοιμὸ ποὺ

11. Ἐπίκεντρο τῶν τελετουργικῶν ἦταν ὁ ἅγιος Χαλαλάμπης, προσκυνήματα τοῦ ὁποίου σώζονται μέχρι σήμερα στὴν εἴσοδο λιμένων καὶ πόλεων ἢ σὲ ὑψηλὰ σημεῖα ποῦ θεώνται λιμένες, <https://www.taathinaika.gr/o-agios-charalampos-kai-ta-ethimakatapolemis-ton-loimon/> (27.11.2020). Στὸ Βυζάντιο γνωστὸς ἦταν καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Συκεώτης, ἐνῶ τοῦ Ἀη-Γιαννοῦ τοῦ Κλήδονα τὴν 24ῃ Ἰουνίου ἐθεωρεῖτο ὅτι σταματᾶ ἢ ἐπήρεια τοῦ λοιμοῦ, κάτι ποὺ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ θέρους καὶ τὴ ζέστη, ἢ ὁποία δὲν εὐνοεῖ τὴν ἐπιβίωση τῶν ἰῶν. Πρβλ. Ἀλ.-Φ. Λαγόπουλος, Ὁ Οὐρανὸς πάνω στὴ Γῆ: Τελετουργίες καθαγίασης τοῦ ἑλληνικοῦ παραδοσιακοῦ οἰκισμοῦ καὶ προέλευσή τους, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 2002. Στὴν περίληψη τοῦ βιβλίου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Μία ἀπὸ τις πῖθ βαθεῖα ριζωμένες πρακτικὲς στὸν ἑλληνικὸν χῶρο, ποὺ ἔχει ἀφήσει τὰ ἴχνη της μέχρι σήμερα καὶ εἶχε κεντρικὴ σημασία γιὰ τὴν ταυτότητα, τὴν αἴσθηση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας καὶ τὴ συμβολικὴ ἐπιβίωση μιᾶς κοινότητος, εἶναι ἡ καθαγίαση τοῦ χώρου της. Χωρὶ καὶ πόλη καθαγιαζόνται μέσῳ τῆς ἀπόσπασης ἀπὸ τὸν βέβηλο χῶρο καὶ τῆς μαγικο-θρησκευτικῆς ὀριοθέτησής τους, ποὺ προφυλάσσει ἀπὸ κάθε τι τὸ δαιμονικὸ καὶ κακὸ. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ μεταφυσικοῦ ὀρίου ἐπιτυγχάνεται μὲ μία ποικιλία τελετουργικῶν πρακτικῶν: μὲ περιάρωση τοῦ οἰκισμοῦ, περισχοινισμό, περιμετρικὴ λιτανεία, περιζώση μὲ φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀρόσημα, σταύρωμα μὲ στοιχεῖα ποῦ συνδέονται μὲ τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Οἱ πρακτικὲς αὐτὲς ἀποδίδουν στὸν χῶρο τοῦ οἰκισμοῦ διάφορους τύπους μιᾶς συμβολικῆς γεωμετρίας, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἑξαίρετικὰ συγγενικοὶ μεταξὺ τους».

ἀποδεκάτισε τὴν Ἀθήνα (καὶ τὸν Περικλῆ) καὶ τὴν «παρέδωσε» στοὺς «κλασικούς» ἐχθροὺς τῆς, τοὺς Λακεδαιμόνες¹²:

Ἄλλ' ἡ νόσος εἰσήγαγε προσέτι καὶ ἄλλας χειροτέρας μορφὰς ἀνομίας εἰς τὴν πόλιν. Διότι πολλοί, οἱ ὅποιοι προηγουμένως ἀπέκρυπτον τὴν ἐπίδοσίν των εἰς ἀθεμίτους ἡδονάς, παρεδίδοντο ἤδη εἰς αὐτὰς χωρὶς καμμίαν ἐπιφύλαξιν, καθ' ὅσον ἔβλεπαν πόσον αἰφνιδία ἦτον ἡ μετάπτωσις, ἀφ' ἐνὸς μὲν τῶν πλουσίων, οἱ ὅποιοι ἐξαίφνης ἀπέθνησκαν, ἀφ' ἐτέρου δὲ τῶν τέως ἐντελῶς ἀπόρων, οἱ ὅποιοι εἰς μίαν σιγμὴν ὑπεισέρχοντο εἰς τὰς περιουσίας ἐκείνων. Ὡς ἐκ τούτου, ἀπεφάσιζαν νὰ χαροῦν τὴν ζωὴν των ὅσον ἡμποροῦσαν ταχύτερον, ἐπιδιδόμενοι εἰς τὰς ἀπολαύσεις, διότι ἐθεώρουν καὶ τὴν ζωὴν καὶ τὸν πλοῦτον ἐξ ἴσου ἐφήμερα. Καὶ κανεὶς δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ ὑποβάλλεται προκαταβολικῶς εἰς ταλαιπωρίας πρὸς ἐπιδίωξιν σκοποῦ, τὸν ὅποιον ἐνόμιζεν ἐνάρετον, ἀφοῦ ἐθεώρει ἀμφίβολον, ἂν θὰ ἐπιζήσῃ, διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτόν, μόνον δὲ ὅ,τι παρῆρχεν ἄμεσον ἀπόλαυσιν, καὶ ὅ,τι καθ' οἰονδήποτε τρόπον ὠδήγει εἰς τοῦτο, τοῦτο κατήντησε νὰ θεωρῆται καὶ ἐνάρετον καὶ χρήσιμον. Ἀλλὰ φόβος τῶν θεῶν ἢ νόμος τῶν ἀνθρώπων κανεὶς δὲν τοὺς συνεκράτει, ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι βλέποντες ὅτι ὅλοι ἐξ ἴσου ἀπέθνησκαν, ἔκριναν ὅτι καμμία δὲν ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξύ εὐσεβείας καὶ ἀσεβείας, ἐξ ἄλλου δὲ ἐπειδὴ κανεὶς δὲν ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐπιζήσῃ, διὰ νὰ δώσῃ λόγον τῶν ἐγκλημάτων του καὶ τιμωρηθῇ δι' αὐτά. Τούναντίον, ὅλοι ἐθεώρουν ὅτι ἡ ἡδὴ κατεψηφισμένη κατ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν των ἐπικρεμαμένη τιμωρία ἦτο πολὺ βαρύτερα καὶ ὅτι, πρὶν ἐπιπέσῃ κατ' αὐτῶν, εὐλογον ἦτο νὰ χαροῦν ὅπωςδήποτε τὴν ζωὴν των.

Εἰς τοιαύτην συμφορὰν περιπεσόντες οἱ Ἀθηναῖοι, ἐταλαιπωροῦντο, καθ' ὅσον καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως ἡ θνησιμότης ἦτο μεγάλη καὶ ἐκτὸς αὐτῆς τὰ κτήματά των ἐρημώνοντο. Μερικοὶ μάλιστα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δυστυχίας ἐνθυμήθησαν, ὅπως ἦτο φυσικόν, τὸν ἐπόμενον στίχον, περὶ τοῦ ὁποίου οἱ πρεσβύτεροι ἀπ' αὐτοὺς ἐβεβαίωσαν, ὅτι ἐψάλλετο εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν «Θὰ ἔλθῃ δωρικὸς πόλεμος καὶ λοιμὸς μαζί μ' αὐτόν». Εἶναι ἀληθές ὅτι ἀντέτειναν μερικοὶ ὅτι ὁ παλαιὸς στίχος ὠμιλοῦσε περὶ λιμοῦ καὶ ὄχι λοιμοῦ, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐπεκράτησε φυσικὰ ἡ γνώμη ὅτι ἡ λέξις, τῆς ὁποίας εἶχε γίνεαι χρῆσις εἰς τὸ ἄσμα, ἦτο λοιμὸς, καθ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι ἐμνημόνευαν τὸν στίχον σύμφωνα μὲ τὰ παθήματά των. Ἄλλ' ἐὰν ποτὲ ἐπέλθῃ ἄλλος δωρικὸς πόλεμος μετὰ τὸν σημερινόν, καὶ συμπέσῃ νὰ ἐπέλθῃ λιμὸς, μὴ φαίνεται πιθανόν ὅτι τὸν στίχον θὰ ψάλλουν μὲ τὴν λέξιν αὐτήν. Ἐνθυμήθησαν ἐπίσης,

12. Ἡ μετάφραση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου προέρχεται ἀπὸ: <https://www.tanea.gr/2020/03/28/people/o-loimos-ton-athinon-i-epidimia-pou-eplikse-tin-athina-kata-ton-peleponnisiako-polemo/> (27.11.2020).

ὅσοι τὸν ἐγνώριζαν, καὶ τὸν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους χρησμόν, ὅταν εἰς ἐρώτησίν των πρὸς τὸν θεόν, ἐὰν πρέπη νὰ πολεμήσουν, οὗτος ἀπήντησεν ὅτι, ἐὰν διεξαγάγουν τὸν πόλεμον μετὰ ὅλας των τὰς δυνάμεις, θὰ νικήσουν, βεβαιῶν συνάμα ὅτι καὶ αὐτὸς θὰ τοὺς βοηθήσῃ. Ὅσον λοιπὸν ἀφορᾷ τὸν χρησμόν, τὰ τότε συμβαίνοντα ἐθεώρουν σύμφωνα μετὰ τὰς προβλέψεις του. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ νόσος ἤρχισεν εὐθὺς μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Πελοποννησίων, καὶ εἰς μὲν τὴν Πελοπόννησον δὲν ἐπεξετάθη, τοῦλάχιστον εἰς βαθμὸν ἄξιον λόγου, ἀλλ' ἐθέρισε πρὸ πάντων μὲν τὰς Ἀθήνας, ἔπειτα δὲ καὶ μερικοὺς πολυανθρωποτέρους συνοικισμούς. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ πορεία τῆς νόσου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐτοπαράδοση στὶς ἡδονές καὶ στὴν ἀνηθικότητα, ὁ λοιμός, ὁ ὁποῖος στὴν περίπτωσιν τῶν Ἀθηνῶν ἦταν μᾶλλον τύφος (ὄρος ποὺ ταυτόχρονα σημαίνει τόσο τὴ «νόσο τὴ σκοτιζουσα τὸν ἐγκέφαλο ὅσο καὶ τὸν ζόφο/τὴ σκοτία καὶ τὴν ἔπαρση/ἀλαζονεία), ἀλλοιώνει τὶς πλέον στενές ἀνθρώπινες σχέσεις, αὐτὲς ἐντὸς τῆς «ἐστίας» τοῦ οἴκου, καθὼς κυριαρχεῖ τὸ αἶσθημα τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ τῆς ἀτομικῆς σωτηρίας.

Σημειώνει ἐξ ἄλλου ὁ Ν. Δραγούμης γιὰ τὶς συνέπειες τῆς μετάδοσης τῆς ἐξ Ἰνδίας καταγόμενης χολέρας στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου (1854)¹³: «Μέγας ἀριθμὸς ἐφυγεν ἐκ τῆς πρωτεύουσας, τινὲς δὲ καὶ τοὺς φιλτάτους τῶν οἰκείων παλαίοντας πρὸς τὸν θάνατον ἐγκατέλιπον ἄνευ παραμυθίας, ἵνα ζητήσωσι δι' ἑαυτοὺς ζωὴν, ὡς ἂν ἡ ζωὴ ἦν ἀθάνατος». Ἄλλη μαρτυρία εἶναι ἀπὸ τὴ «Χολεριασμένη» τοῦ Παπαδιαμάντη: Ὁ σύζυγος ἐγκαταλείπει τὴν πολὺ νεαρὰ καὶ νοσοῦσα σύζυγο καὶ τὸ νεογέννητο βρέφος, γιὰ νὰ καταφύγει σὲ ἀγρόκτημα στοῦ Ρέντη· οἱ γειτόνισσες φοβοῦνται, παρὰ τὶς ἐπανειλημμένες ἐκκλήσεις τῆς, νὰ τῆς δώσουν νερό. Μόνος κάποιος πετᾷ ἀπὸ τὸ παράθυρο μερικὰ νομίσματα. Ὅ,τι προκαλοῦσε τὸν τρόπο, πραγματικὸ σόκ, στοὺς κατοίκους ἦταν ἡ βιαιότητα τῆς νόσου καὶ τὰ ὀδυνηρὰ τῆς συμπτώματα. «Οἱ συνεχεῖς ἐμετοὶ καὶ οἱ ἐκκενώσεις, οἱ ἀλγεινὲς συσπάσεις τῶν μυῶν, ἡ ἐντελής ἐξάντληση, ἡ ἀλλοίωση τοῦ προσώπου μετὰ τοὺς βυθισμένους ὀφθαλμοὺς στὶς κόγχες καὶ τὸ ὑποκύανο χρῶμα, ἡ σταδιακὴ ψύξη τοῦ σώματος κ.λπ., ὅλα αὐτὰ ὀδηγοῦσαν σὲ ἀπελπισία». Ἀρκετὲς φορὲς ὁ θάνατος

13. Χρ. Λοῦκος, «Ἐπιδημία καὶ κοινωνία. Ἡ Χολέρα στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου (1854)», *Μνήμων*, τ. 14 (1992), σσ. 49-69, 60.

έρχόταν μέσα σε λίγες μόλις ώρες από την εκδήλωση της ασθένειας. Πρόκειται για την κεραινοβόλο χολέρα [...].

Στο άνωτέρω άρθρο ο Χρ. Λουῆκος σημειώνει παρατηρήσεις χρήσιμες και για τις επιπτώσεις του λοιμού ἤδη στην αρχαιότητα, διότι ακόμη τον 19ο αἰ. οἱ συνθήκες διαβίωσης τῶν πενήτων δὲν ἦσαν τόσο διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ διαίτα τῶν πλῆθῶν στὰ πολυάριθμα ἀστικά κέντρα τῆς «παγκοσμιοποιημένης» Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας. Ἐπισημαίνει ὅτι οἱ λοιμοὶ πλήττουν κυρίως: α. τὰ φτωχὰ στρώματα, καθὼς πολλοὶ συνωστίζονται (ἀκόμη καὶ με ζῶα) σὲ καταλύματα, χωρὶς νὰ τηροῦνται οἱ στοιχειώδεις κανόνες τῆς ὑγιεινῆς (π.χ. ἀποχέτευση, ἐξαερισμός) καὶ ἐπιπλέον ὑποσιτίζονται, ἰδίως ὅταν τοῦ λοιμοῦ προηγεῖται λιμός, ἔνεκα καὶ ἐλλείψεως σοδειᾶς. Σημειωτέον ὅτι καὶ μετὰ τὴν πανδημία τοῦ 2020 τοῦλάχιστον στὴν Ἀμερικὴ, τὸ εἰσόδημα καὶ ἡ φυλὴ διαδραματίζουν σοβαρὸ ρόλο στὴ θυματοποίηση ἀπὸ τὸν ἰό¹⁴. β. Σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅ,τι συνέβη τὸ 2020¹⁵, τὸν 19ο αἰ. εὐκόλα θύματα γίνονταν περισσότερο οἱ γυναῖκες μέσω τοῦ μολυσμένου νεροῦ, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως οἱ πλύστρες. γ. Ὁ λιμός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διασπορὰ τῶν κατοίκων στὴν ὕπαιθρο, γεννᾷ «θεωρίες συνωμοσίας», ἤτοι τὴν ὑποψία ὅτι οἱ ἀνώτερες τάξεις ἐπιθυμοῦν νὰ ἐξολοθρεύσουν τὶς κατώτερες. δ. Τέλος συνήθως ἀπαιτεῖ κάποιον ἀποδιοπομπαῖο τράγο, ποὺ συνήθως ταυτίζεται μετὸν «ξένο»-«ἀλλόθρησκο», ὁ ὁποῖος ἐάν (ὅπως π.χ. οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης) ἐργάζεται στὸ λιμάνι ἢ ἀσχολεῖται μετὰ μάλλινα

14. Βλ. τὴ δημοσίευση στὸ πρωτοσέλιδο: «Οἱ γειτονιὲς μετὰ τοὺς πολλοὺς νεκρούς», *ἔφημ.* «Ἐθνικὸς Κήρυξ», Τετάρτη 20.05.2020, <https://m.naftemporiki.gr/story/1586491/oi-duo-pagkosmies-pandimies-ugeias-oikonomias> (27.11.2020), <https://www.capital.gr/diethni/3446721/i-pleiopsifia-ton-bretanon-anisuxei-polu-gia-tis-sunepeies-apo-tin-pandimia> (27.11.2020).

15. Βεβαίως καὶ ἐπὶ κορωνοϊοῦ, ἂν καὶ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ θανάτων προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνδρικό φύλο, στὴν καθημερινότητα καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ χῶρο, αὐτὲς ποὺ πλήττονται περισσότερο εἶναι οἱ γυναῖκες: Βλ. «Ἑλληνίδες – πανδημία: Δυσανάλογα θὰ πλήξει τὶς γυναῖκες», <https://www.flash.gr/greece/1615461/ellinides-pandimia-dysanaloga-tha-pliksei-tis-gynaikes> (27.11.2020). «Οἱ ἐρωτώμενοι θεωροῦν ὅτι οἱ πιθανὲς θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὴν πανδημία θὰ πλήξουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξ ἴσου καὶ τὰ δύο φύλα. Ὡστόσο, θεωροῦν ὅτι οἱ συνέπειες τῆς πανδημίας θὰ πλήξουν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τὸν προσωπικὸ χρόνο τῶν γυναικῶν, ἀπὸ ὅ,τι τῶν ἀνδρῶν, καὶ θὰ ἔχουν ἀρνητικότερες ἐπιπτώσεις στὶς γυναῖκες, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀπώλεια ἢ συρρίκνωση τῆς ἐργασίας, καὶ τὶς δυνατότητες ἐπαγγελματικῆς ἐξέλιξης».

ύφασματα είναι λογικό να λειτουργεί ως κατ' ἐξοχήν «ξενιστής» τοῦ ἰοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐὰν ἀντιμετωπισθεῖ ὀρθά, μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴ συμφιλίωση τῶν τάξεων (οἱ πλούσιοι φροντίζουν γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ τὶς στοιχειώδεις ἀνάγκες, διότι κατανοοῦν τὸ «κοινὸ συμφέρον»), ἐνῶ στὸ πλαίσιο αὐτὸ γεφυρώνονται κάποτε καὶ θρησκευτικὲς διαφορές. Στὴ Σύρο ἀρκετοὶ Ὁρθόδοξοι φιλοξενήθηκαν ἀπὸ τοὺς Καθολικούς, οἱ ὁποῖοι «ἄνοιξαν» τὰ σπίτια τους, παρὰ τὸν κίνδυνο νὰ μολυνθοῦν καὶ αὐτοί. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸν 19ο αἰ. ὁ συγκεκριμένος λοιμὸς στὴν Ἐρμούπολη δὲν ὀδήγησε σὲ ἔξαρση τῆς δεισιδαιμονίας, ἐνῶ καὶ ὁ ἐπίσκοπος, ἂν καὶ στὸ τέλος ὑποκύπτει, ἀρχικὰ ἀποφεύγει τὴ λιτανεία γιὰ νὰ μὴν ὀδηγήσει σὲ συνωστισμό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐντυπωσιακὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς ὁδηγίες ἀντιμετώπισης τῆς ἐξάπλωσης τοῦ ἰοῦ, καθὼς ὡς κατ' ἐξοχήν φάρμακο ἀλεξιτήριο συστήνεται ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὰ ἀφροδίσια:

«Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι δὲν ἔλαβαν ὑπόψη τους τὴ διάχυτη ἀντίληψη τῶν ἱατρῶν τῆς ἐποχῆς ὅτι “ἀφροδίσια καὶ καταχρήσεις προδιαθέτουσι ἐπικινδύνως τὸν ὄργανισμόν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν νόσον χολέρας, καθ' ὅτι ἐξασθενοῦσι ἐπαισθητῶς τὸ νευρικὸν σύστημα”». Τὸ ἴδιο πράγμα εἶχε πεῖ μὲ τὸν δικό του χαρακτηριστικὸ τρόπο ὁ Π. Σοφιανόπουλος στὸ *Ἐγκόλπιον περὶ Χολέρας, εἰς γλώσσαν συνήθη, χάριν τοῦ Λαοῦ*. Γράφει στὸ κεφάλαιο “περὶ τεκνογονίας”: «Γυναῖκες καὶ ἄνδρες κατὰ τὴν ἐνδημίαν τῆς Χολέρας ἀνάγκη ν' ἀφήσωσιν εἰς παντελῆ ἡσυχίαν καὶ ἡρεμίαν τὰ γεννητικὰ των ὄργανα! Βλάπτει ἀλόγιστα ἡ κατάχρησις τούτων πάντα, κυρίως δὲ εἰς τοιαύτας περιστάσεις. Καὶ ἡ ἀπλή χρῆσις ἐπικαλεῖ τὴν νόσον, ἂν ὑπάρχη ἐπιδημία: προδιαθέτει δὲ καὶ ἂν ἄπεστιν. Ἐφάνη γὰρ αἰφνίδιος ἔκρηξις τῆς νόσου τῆς χολορροΐας εὐθύς μετὰ τοὺς γάμους. Ἄς προσπαθῶσιν ἐν τοιαύτῃ ἐποχῇ τὰ ἀνδρόγυνα νὰ φυλάττωσι τ' ἀποκτηθέντα τέκνα παρὰ νὰ ριψοκινδυνεύωσιν ἑαυτοὺς καὶ τὰ περὶ αὐτοὺς πρὸς ἀνάκτησιν νέων: ἐξηγήθημεν ἀρκετά!». Ὁ Ὅμηρος εἶπε: «μὴ λύης παρθενικὴν ζώνην ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ!».

Ἄς σημειωθοῦν δύο τινὰ γιὰ τὸν λοιμὸ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.: α. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιδημία, τὸ 420 π.Χ., ὅταν «ὑπογράφηκε» ἡ Νικίειος Εἰρήνη, μεταφέρθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, τὴ γνωστὴ στὸν Μεσογειακὸ χῶρο γιὰ τὸ νοσοκομεῖο τῆς (καὶ ὄχι γιὰ τὸ θέατρο, ὅπως σήμερα), ἡ λατρεία τοῦ Θεσσαλοῦ χθόνιου ἱατροῦ θεοῦ Ἀσκληπιοῦ. Αὐτὸ συνέβη πιθανὸν διότι ὁ παλαιὸς θεὸς τῆς ἱατρικῆς, ὁ Ἀπόλλων,

δὲν εἶχε μόνον ἀρνηθεῖ νὰ βοηθήσει, ἀλλὰ ἐπιπλέον, ὅπως ὑπογραμμίζει τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα τοῦ Θουκυδίδη, εἶχε ἐνισχύσει καὶ τοὺς ἐχθροὺς. Στὴ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκροπόλεως σώζεται μέχρι σήμερα τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Τηλέμαχο τὸν Ἀχαρνέα, καὶ στὰ χριστιανικὰ χρόνια ἀντικαταστάθηκε (ὅπως συνέβη μὲ ἀρκετὰ τέτοια θεραπευτήρια) ἀπὸ ναὸ πρὸς τιμὴν τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων¹⁶. Βεβαίως αὐτὸ δὲν συνεπάγεται ὅτι ἐγκατελήφθη ἡ λατρεία τοῦ πατρῷου θεοῦ τοῦ φωτός, καθὼς ἀκριβῶς στὴν εἴσοδο τῆς ἀγορᾶς ἀνηγέρθη τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ. ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ναὸ του νέου ἄγαλμα¹⁷. Ἴσως μᾶλλον τότε (περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.)¹⁸ ἄρχισε ἡ διαδικασία, ἡ ὁποία κορυφώθηκε στὴν Καισαρολατρία μὲ τὴν προσκύνηση, ὡς θεοῦ σωτήρα καὶ εὐεργέτη, ἐκείνου τοῦ ὄντος ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει ἐδῶ καὶ τώρα ἴαση ψυχοσωματικῆ¹⁹. β. Ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης, ὁ ὁποῖος

16. Ταυτόχρονα στὴν Ἀθήνα καθιερώνεται ὡς θεραπευτῆς-ιατρὸς καὶ μία νεαρὴ θεότης, ποὺ ἐπονομάζεται *τελεσφόρος*. L. Parlama, et al., *The city beneath the city: antiquities from the Metropolitan Railway excavations*, Kapon Editions for the N. P. Goulandris Foundation, Athens 2000, σ. 74.

17. «Ὁ Εὐφράνορας ἔφτιαξε καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, τὸν λεγόμενο Πατρῶο, μέσα στὸν ναὸ ποὺ βρισκεται ἐκεῖ κοντά. Μπροστὰ στὸν ναὸ τὸν ἔνα Ἀπόλλωνα τὸν ἔκανε ὁ Λεωχάρης καὶ ὁ ἄλλος Ἀπόλλων, ὁ λεγόμενος Ἀλεξίκακος (δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ ἀπομακρύνει τὸ κακό), εἶναι ἔργο τοῦ Καλάμιδος. Αὐτὸ τὸ προσωνύμιό λένε πὼς δόθηκε στὸ θεό, ἐπειδὴ μὲ χρησμὸ ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς σταμάτησε τὸ λοιμὸ ποὺ ταλαιπωροῦσε τοὺς Ἀθηναίους συγχρόνως μὲ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο» (Παυσανίας 1, 3, 4). Πρβλ. J. McK. Camp II, *Ἡ Ἀγορὰ τῆς Ἀρχαίας Ἀθήνας. Σύντομος Ὁδηγός*, μετάφρ. Εἰρήνη Μαραθάκη, ἐκδ. Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα χ.χ., σ. 10.

18. Ἦδη στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. στὴν Ἀθήνα «τιμῶνται» ὡς θεοί, ὅπως καταγράφει ὁ Πλούταρχος στὶς βιογραφίες τους, ὁ Δημήτριος Πολιορκητῆς καὶ ὁ συνονόματος Φαληρεὺς. Ὅπως σημειώνει ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, τὸ μονοπάτι πρὸς τὴν αἰώνια δόξα τοῦ νὰ γίνεις θεὸς εἶναι τὸ νὰ βοηθήσεις τὸν θνητὸ ἄνθρωπο (*Φυσικὴ Ἱστορία* 2, 18).

19. Ὁ Διόδωρος Σικελιώτης, ὁ ὁποῖος γράφει τὴν *Ἱστορία* του τὸ 60-30 π.Χ., παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς στὸ 12.58.6, διαφοροποιούμενος ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη: «οἱ δ' Ἀθηναῖοι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς νόσου τὰς αἰτίας τῆς συμφορᾶς ἐπὶ τὸ θεῖον ἀνέπεμπον. διὸ καὶ κατὰ τινὰ χρησμὸν ἐκάθησαν τὴν νῆσον Δῆλον. Ἀπόλλωνος μὲν οὖσαν ἱεράν, δοκοῦσαν δὲ μειλάνθαι διὰ [12.58.7] τὸ τοὺς τετελευτηκότας ἐν αὐτῇ τεθάφθαι. ἀνασκάψαντες οὖν ἀπάσας τὰς ἐν τῇ Δῆλῳ θήκας μετήνεγκαν εἰς τὴν Ῥήνειαν καλουμένην νῆσον, πλησίον ὑπάρχουσαν τῆς Δῆλου. ἔταξαν δὲ καὶ νόμον μήτε τίκτειν ἐν τῇ Δῆλῳ μήτε θάπτειν. ἐποίησαν δὲ καὶ πανήγυριν τὴν τῶν Δηλίων, γεγεννημένην μὲν πρότερον, διαλιποῦσαν δὲ πολὺν χρόνον». Ὡς αἰτίες τοῦ λοιμοῦ μὲ λίαν ὀρθολογικὸ τρόπο καταθέτει τίς ἐξῆς: «προγεγεννημένων ἐν τῷ χειμῶνι μεγάλων ὄμβρων συνέβη τὴν γῆν ἐνυδρον γενέσθαι, πολλοὺς δὲ καὶ τῶν κοίλων τόπων δεξαμένους πλῆθος ὕδατος λιμνάσαι καὶ σχεῖν στατὸν

επίσης νόσησε και έχασε και τὸ παιδί του, ὡς ἱστορικὸς δανείσθηκε και ἀξιοποίησε πλήρως τὴ «λογικὴ», τὴ μέθοδο και τὴν πληροφορία τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς (πρβλ. βιβλία Α' και Γ' τῶν *Ἐπιδημιῶν*), ἢ ὁποία δὲν ἀπέδιδε τὴ νόσο σὲ «μεταφυσικοὺς παράγοντες». Γι' αὐτὸ και «ἐκμανθάνων τὰ σημεία» (ἀξιοποιώντας τὰ σημάδια τοῦ παρελθόντος) μπορεῖ νὰ ὑπολογίσει (ἐκλογίζεσθαι) και νὰ «ἐλπίζει» (πρβλ. και τὸ «προσδέχεσθαι»), ὅχι ὅμως μὲ τὴ σημασία τοῦ ὅρου σήμερα (ἴσως και ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ποῦ ἔχει ἀσκήσει ὁ Χριστιανισμὸς ποῦ ἔχει ἐντάξει τὴν ἐλπίδα στὴν τριπλέτα τῶν μεγίστων ἐντολῶν), ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ νὰ προγνώσει τὴν ἐξέλιξη και νὰ προκαθορίσει τὸ τέλος τῆς πορείας τῆς νόσου²⁰:

Πρόκειται λοιπὸν βασικὰ γιὰ μία καινούργια συλλογιστικὴ (ἐπομένως ἐπιστημονικὴ) μέθοδο. Ὁ ἱπποκρατικὸς γιατρὸς δὲν προσπαθεῖ νὰ εἰσχωρήσει στὰ μυστικὰ τοῦ μέλλοντος σὰν ἄλλος προφήτης. Ἡ ἱπποκρατικὴ πρόγνωση δὲν εἶναι οὔτε τῆς στιγμιαίας ἔμπνευσης ἀποτέλεσμα οὔτε τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ συνέπεια. Εἶναι τὸ φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς σωστῆς παρατήρησης. Ὁ ἱπποκρατικὸς γιατρὸς ξέρεи νὰ διακρίνει ὅλες τὶς διαφορὲς, ποῦ παρουσιάζει ὁ ἄρρωστος ἀπὸ τοὺς ὑγιεῖς ἀνθρώπους, ἢ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του σὲ κατάσταση ὑγείας,

ὑδωρ παραπλησίως τοῖς ἐλώδεσι τῶν τόπων, θερμαινομένων δ' ἐν τῷ θέρει τούτων και σηπομένων συνίστασθαι παχείας και θυσώδεις ἀτμίδας, ταύτας δ' ἀναθυμωμένας διαφθεῖρειν τὸν πλησίον ἀέρα ὅπερ δὴ και ἐπὶ τῶν ἐλῶν τῶν νοσώδη [12.58.4] διάθεσιν ἐχόντων ὁρᾶται γινόμενον. συνεβάλετο δὲ πρὸς τὴν νόσον και ἡ τῆς προσφερομένης τροφῆς κακία· ἐγένοντο γὰρ οἱ καρποὶ κατὰ τοῦτον τὸν ἐνιαυτὸν ἐνυγροὶ παντελῶς και διεφθαρμένην ἔχοντες τὴν φύσιν. τρίτην δὲ αἰτίαν συνέβη γενέσθαι τῆς νόσου τὸ μὴ πνεῦσαι τοὺς ἐτησίαις, δι' ὧν αἰεὶ κατὰ τὸ θέρος φύχεται τὸ πολὺ τοῦ καύματος· τῆς δὲ θερμασίας ἐπίτασιν λαβούσης και τοῦ ἀέρος ἐμπύρου γενομένου, τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων μηδὲ [12.58.5] μιᾶς ψύξεως γενομένης λυμαίνεσθαι συνέβαινε. διὸ και τὰ νοσήματα τότε πάντα καυματώδη συνέβαιναν εἶναι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς θερμασίας. διὰ δὲ ταύτην τὴν αἰτίαν οἱ πλείστοι τῶν νοσοῦντων [12.58.6] ἔρριπτον ἑαυτοὺς εἰς τὰ φρέατα και τὰς κρήνας, ἐπιθυμοῦντες αὐτῶν καταψύξει τὰ σώματα». Στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ἔχουμε εἰσαγωγικὴ και νυκτερινὴ λατρεία στὴ Μ. Ἀσία ἐνὸς νέου θεραπευτῆ μὲ παράξενη μορφή: τοῦ Γλύκωνος Νέου Ἀσκληπιοῦ. Α. Χανιώτης, Δ. Δασκάλου, «Τὸ ἡμέρωμα τῆς νύχτας: Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα», <https://www.blod.gr/lectures/to-imeroma-tis-nyhtas-i-arhaia-ellada-meta-to-iliobasilema/> (27.11.2020, 40:16). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ἡ καμπύλη τοῦ προσδόκιμου τῆς ζωῆς ἐξακολουθεῖ νὰ φθίνει, κάτι ποῦ συμβαίνει ἤδη ἐπὶ δύο αἰῶνες, προφανῶς ἔνεκα τῶν πολέμων ἀλλὰ και τῆς ἐμβρυακῆς και νηπιακῆς θνησιμότητας.

20. Δ. Λυπουρλίης, «Ὁ Θουκυδίδης και ἡ ἱπποκρατικὴ πρόγνωση», <http://www.ekivolos.gr/O%20Thokydidhs%20kai%20H%20ippokratikh%20provlephsh.htm> (27.11.2020).

αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη του ἀρετὴ ἢ δευτέρη ἀρετὴ του εἶναι ὅτι μπορεῖ νὰ καταλαβαίνει πῶς ἔφτασε ἄρρωστος στὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος τὸν βρίσκει: στὴν πραγματικότητα ὁ Ἴπποκρατικὸς γιατρὸς μπορεῖ νὰ ἀναπαραστήσει μέσα του ὅλη τὴν πορεία ποὺ ἀκολούθησε ἢ ἀρρώστια ὥστε ὁ ἄρρωστος νὰ παρουσιάζει τώρα τὰ συμπτώματα (σημεῖα) μὲ τὰ ὁποῖα αὐτὸς τὸν πρωτοσυναντᾷ: τέλος ὁ Ἴπποκρατικὸς γιατρὸς μπορεῖ –βασισμένος μόνο σὲ συλλογιστικὰ σχήματα– νὰ προβλέπει τὴν πορεία ποὺ θὰ ἀκολούθησει ἢ ἀρρώστια τοῦ ἀσθενοῦς του ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ὕστερα. Ὅλα αὐτὰ ξεκινοῦν βέβαια ἀπὸ τὴν γνώση, πρῶτα τὴν γνώση ποὺ ἔχει πλέον συσσωρευθεῖ καὶ εἶναι κτῆμα τῆς σχολῆς του, τῆς σχολῆς στὴν ὁποία σπούδασε καὶ στὴν ὁποία ἀνήκει, καὶ ὕστερα τὴν γνώση ποὺ ἔχει ὁ ἴδιος κερδίζει ἀσκώντας τὴν τέχνη του.

Καὶ ὁ Λουκᾶς συνδυάζει στὴν Καινὴ Διαθήκη τὴν ἰατρικὴ τέχνη μὲ τὴν ἱστορικὴ εὐαισθησία, ἀνάγοντας τὸ ἱστορικὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἤδη στὴ στιγμή τῆς συλλήψεως. Σὲ ἀντίθεση ὅμως πρὸς τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Ἴπποκράτη, ἡ «ἐλπίδα» στὰ ἔργα του ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀνάσταση (Πρ. 26, 7. 28, 20). Θεωρεῖ μέσῳ τοῦ ἐπαναλαμβανόμενου «δεῖ» ὅτι τὰ πάντα ὑπακούουν στὴ θεϊκὴ Οἰκονομία, ἐνῶ ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξη καὶ δράση τοῦ διαβόλου στὴν Ἱστορία. Ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Κυρίου συμπυκνώνεται ἀπὸ τὸν Πέτρο στὶς Πράξεις μὲ τὰ ἐξῆς: «Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέθ, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει, ὃς διῆλθεν εὐεργετῶν καὶ ἰώμενος πάντας τοὺς καταδυναστευομένους ὑπὸ τοῦ διαβόλου, ὅτι ὁ θεὸς ἦν μετ’ αὐτοῦ» (10, 38).

vi. Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, καθὼς δὲν ἔχουμε τὸ πάνθεον ἄλλων θρησκειῶν, δεσπόζει ἡ παρουσία τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ τῆς Ἐξόδου, τοῦ Γιαχβέ, ὁ ὁποῖος καὶ πλήττει καὶ θεραπεύει²¹. Δὲν ὑπάρχει ἐβραϊκὸς ὅρος εἰδικὰ γιὰ τὸν λοιμὸ, παρὰ μόνον ἡ λέξη מַגֵּפֶת «ἀφή» (= χτύπημα, πληγή)²². Βεβαίως καὶ οἱ «πληγές» θεωροῦνται μηνύματα ἀπὸ τὸ

21. Hanna Tervanotko, “How the ancient Israelites dealt with epidemics – the bible tells of prophecy and rituals”, https://theconversation.com/how-the-ancient-israelites-dealt-with-epidemics-the-bible-tells-of-prophecy-and-rituals-135803?utm_source=dlvr.it&utm_medium=twitter (27.11.2020). Βεβαίως ὁ Θουκυδίδης παρουσιάζει τὸν Περικλῆ νὰ σημειώνει: «φέρειν δὲ χρὴ τὰ τε δαμόνια ἀναγκαίως τὰ τε ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀνδρείως· ταῦτα γὰρ ἐν ἔθει τῆδε τῆ πόλει πρότερόν τε ἦν νῦν τε μὴ ἐν ὑμῖν κωλυθῆ» (Ἱστοριῶν 2, 64).

22. P. Shir, “Infections, “Disease and Plagues”, <https://weekly.israelbiblecenter.com/infections-diseases-and-plagues/> (27.11.2020): *The biblical term for “infection” or “ailment”*

ἐπέκεινα, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν ὅσους ἀνθρώπους παραβιάζουν τόσο τὴν πρώτη ὅσο καὶ τὴ δεύτερη πλάκα τοῦ Δεκαλόγου, ἢ ὅποια δὲν ἀφορᾶ τὴ σχέση μετὸν Κύριο Θεὸ ἀλλὰ μετὸν «ἄλλον». Εἰδικώτερα οἱ Προφῆτες τόνισαν τὴν εὐθύνη πρὸς τὴν ἁγία τριάδα τῶν κοινωνικῶν ἀδυνάμων, ἢ ὅποια, ὅταν παραθεωρεῖται, γίνεται πρόξενος μάχαιρας, λιμοῦ καὶ λοιμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὶς χῆρες, τὰ ὄρφανά, τοὺς προσηλύτους: «ὅτι ἀνέβη θάνατος διὰ τῶν θυρίδων ὑμῶν εἰσῆλθεν εἰς τὴν γῆν ὑμῶν τοῦ ἐκτρίψαι νῆπια ἕξωθεν καὶ νεανίσκους ἀπὸ τῶν πλατειῶν» (Ιερ. 9, 20). Μάλιστα συνήθως στὴ μετάφραση τῶν Ο΄ εἶναι ἡ φράση «υἱοὶ λοιμοί» *Bünê büliyyä²³ al* (π.χ. Β΄ Βασ. 2, 12 = ἀχρεῖοι ἄνθρωποι)²³,

is usually נגה (nega), which literally means a “strike” or “blow.” In the term’s verbal form, נגה (naga), it means “to touch.” The mysterious affliction in Leviticus 13 that is most often rendered “leprosy” (צרעת; tzara’at) is, in fact, a “blow” in Hebrew (נגה צרעת), and “infection” is a modernized English translation. Furthermore, translating the condition as “leprosy” makes it a common bacterial disease that can be treated with a course of antibiotics. Such translation is misleading because tzara’at is not a pathogen with its own biological agenda, but rather a condition brought on by God and under divine control. In other words, God is the one who does the striking, not the disease. Another English translation that may be misleading is that of “disease.” For instance, Genesis 12:17 reads, “But the Lord inflicted serious diseases on Pharaoh and his household because of Abram’s wife Sarai” (NIV). The “diseases” (נגים; negaim) in the NIV translation is the plural form of נגה (nega) – a “blow.” The modern temptation is to associate “disease” with something contagious, like a virus, but the above verse begins, “The LORD struck” (ינגה נה). A נגה is not a naturally-occurring contagion, but a purposeful act of God.

23. Παρ. 21, 24: «θρασὺς καὶ ἀυθάδης καὶ ἀλαζών “λοιμὸς” καλεῖται ὃς δὲ μνησικακεῖ “παράνομος”». Στὸ Λεξικὸν Δημητράκου (Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐκδ. Δομῆ, Ἀθήνα 1936-1950, σ. 4374) συναντοῦμε καὶ τὸν ὄρο «λοιμῆς» (= φθοροποιός, ὀλέθριος), ἐνῶ ὡς «λοιμὸς ἄνθρωπος» ὀρίζεται «ὁ καταστρεπτικός». Ἔτσι ὀνομάζεται καὶ ὁ Παῦλος στὸ Πρ. 24, 5, ἐνῶ στὸν Σύμμαχο ὁ μεθυστικὸς οἶνος (Παρ. 20, 1· πρβλ. Ἐπ. Πολυκάρπου: Καλοὺς μαθητὰς ἐὰν φιλήσῃ χάρις σοι οὐκ ἔστιν· μάλλον τοὺς λοιμοτέρους ἐν πραότητι ὑπότασσε· οὐ πᾶν τραῦμα τῇ αὐτῇ ἐμπλάστρω θεραπεύεται τοὺς παροξυσμοὺς ἐμβροχαῖς παῦε. 2, 1). Ὁ μεταδοτικὸς χαρακτήρας τῶν ὀργιαστικῶν τελετῶν ποὺ τελοῦσαν στὰ ἱερὰ ἄλση, στὶς κορυφὲς τῶν ὀρέων ἢ σὲ κοιλάδες ὅπως αὐτὴ τῆς Γέεννας, κίναιδοι ἱερεῖς («τῆς αἰσχύνης»), στὶς ὁποῖες περιλαμβανόταν καὶ θυσία τῶν βρεφῶν, ποὺ προέκυπταν ἀπὸ αὐτὲς τὶς παράνομες μίξεις, ἴσως εἶναι καὶ ὁ λόγος καταστροφῆς ὀλόκληρων πόλεων τῆς Παλαιστίνης ὡς ἀναθεμάτων (cherem) καὶ μάλιστα κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Γιαχβέ. Βεβαίως δὲν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν Π.Δ. ὁ ὄρος «λοιμὸς» σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια. Γιὰ τὸ θέμα βλ. A. Taggar-Cohen, “The Subverted City - Ir Hannidahat in the Context of ANE Vassal Treaties.”, TheTorah.com, <https://thetorah.com/article/the-subverted-city-ir-hannidahat-in-the-context-of-ane-vassal-treaties> (27.11.2020).

ἐνῶ ὁ Φίλων θεωρεῖ τὸν ἀέρα μεταδότη τοῦ λοιμοῦ²⁴. Τρεῖς λοιμοὶ εἶναι ἰδιαιτέρως γνωστοὶ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη: α. Ἐνα εἶδος λοιμοῦ ἐκτοξεύεται ἐναντίον τῆς ἀλαζονείας τοῦ Φαραώ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἔκτη «πληγὴ»: «καὶ γενηθήτω κονιορτὸς ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν Αἰγύπτου καὶ ἔσται ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπὶ τὰ τετράποδα ἔλκη φλυκτίδες ἀναζέουσαι ἐν τε τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἐν τοῖς τετράποσιν καὶ ἐν πάσῃ γῆ Αἰγύπτου» (Ἐξ. 9, 9). Ἡ πανώλης δὲν πλήττει τὸν ἴδιο ἀλλὰ τὸν λαὸ τῆς Αἰγύπτου: «καὶ ἔνεκεν τούτου διετηρήθητι ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου καὶ ὅπως διαγγελῆ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῆ» (Ἐξ. 9, 16). β. Ἀντιστοίχως ἤδη σημειώθηκε ἡ τιμωρία πρὸς τοὺς «Κρήτες»-Φιλισταίους γιὰ τὴν κλοπὴ τῆς κιβωτοῦ (Α΄ Βασ. 6), ὅπου ἡ «θεραπεία» τοῦ προβλήματος συνδέεται μὲ συγκεκριμένο τελετουργικὸ θυσίας²⁵. γ. Στὴ βιβλικὴ ἱστορία ἐπίσης ἀνεξίτηλη ἔμεινε ἡ θαυμαστὴ λύση τῆς πολιορκίας τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπὸ τὸν Ἀσσύριο Σενναχηρίμ, τὸν στρατὸ τοῦ ὁποῦ ἐπάταξε μὲ λοιμὸ ἄγγελος Κυρίου: «Στρατεία τοῦ Ἀσσυρίων βασιλέως Σενναχειρίβου ἐπὶ Ἱεροσόλυμα καὶ πολιορκία τοῦ βασιλέως αὐτῶν Ἐζεκίου ὡς ἐφθάρη τὸ τῶν Ἀσσυρίων στράτευμα λοιμικῶς ἐν μιᾷ νυκτὶ καὶ ὁ βασιλεὺς αὐτῶν ἀναζεύξας οἴκαδε ἐξ ἐπιβουλῆς τῶν τέκνων ἀπέθανεν ὡς τὸν μεταξὺ χρόνον μετ' εἰρήνης Ἐζεκίας διαγαγὼν ἐτελεύτησε διάδοχον τῆς βασιλείας Μανασσὴν καταλιπὼν»²⁶.

Ἐς σημειωθεῖ ὁμως ὅτι μὲ λοιμὸ τιμωρεῖται στὴν Π.Δ. καὶ ὁ προφητ-ἀναξ Δαβίδ. Αὐτὸς καλεῖται ἔνεκα τῆς ἐνέργειάς του νὰ ἀπογράψει

24. Ὑπὲρ ἀφθαρσίας τοῦ κόσμου (*De aeternitate mundi*), 126: «ἢ γε μὲν ἀέρος φθορὰ παντὶ τῷ δήλῳ νοσεῖν γὰρ καὶ φθίνειν καὶ τρόπον τινὰ ἀποθνήσκειν πέφυκεν. ἐπεὶ τί ἂν τις μὴ στοχασάμενος ὀνομάτων εὐπρεπείας ἀλλὰ τάληθοῦς εἴποι λοιμὸν εἶναι πλὴν ἀέρος θάνατον τὸ οἰκτεῖον πάθος ἀναχέοντος ἐπὶ φθορὰ πάντων ὅσα ψυχῆς μεμοίραται;». Στὸν ἀρχαῖο κόσμῳ ὄντως ἡ ἀτμόσφαιρα ἐθεωρεῖτο ὡς κατ' ἐξοχὴν μεταδότης τοῦ λοιμοῦ (βλ. ὑποσημ. 8).

25. N. T. Wright, *Ἀπόστολος Παῦλος: Ἡ Ζωὴ καὶ τὸ Ἔργο*, μετάφρ. Σ. Δεσπότης σὲ συνεργασία μὲ Ἰω. Γρηγοράκη, ἐκδ. Οὐρανός, Ἀθήνα 2019, σ. 505: Ἀναμφισβήτητα ἐνν. ὁ Παῦλος ἤξερε τί ἀνέφερε τὸ Δ΄ Βασιλειῶν γιὰ τὸν ἄγγελο τοῦ Κυρίου, ποὺ κατέστρεψε τοὺς Ἀσσυρίους ποὺ πολιορκοῦσαν τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἴσως ἐπίσης νὰ γνῶριζε τὴν παραλλαγὴ τοῦ ἴδιου γεγονότος στὸν Ἡρόδοτο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ ποντίκια ροκάνισαν τὰ βέλη τῶν πολιορκητῶν, ἀναγκάζοντάς τους νὰ ἀποσυρθοῦν (Δ΄ Βασιλειῶν 19, 35· Ἡρόδοτος, *Ἱστορίη* 2, 141· ἡ ὑπογράμμιση δικῆ μας).

26. Ἰωσ. Ἀρχ. 10, 1· πρβλ. Δ΄ Βασ. 19, Β΄ Παρ. 32.

τὸν λαό, παρὰ τὴν ἐντολὴ τοῦ Γιαχβέ, νὰ ἐπιλέξει μεταξὺ τριῶν «συμφορῶν» σὲ ἓνα κείμενο, ὅπου τελικὰ ἐπιλέγεται ὁ λοιμὸς. Ἐν προκειμένῳ διακρίνεται ἡ ἀλληλόδραση μεταξὺ τῆς δράσεως τοῦ ποιμένος καὶ τῆς «τύχης» τοῦ λαοῦ στὴν ἀρχαία κοσμοαντίληψη²⁷. Ὁ Ἰώσηπος²⁸ σημειώνει πολὺ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὶς συνέπειες τοῦ λοιμοῦ (βλ. μετάφραση στὸ Ἐπίμετρο I):

Γάδον δὲ τὸν προφήτην ἔπεμψεν ὁ θεὸς πρὸς αὐτὸν τρεῖς αἰρέσεις κομίζοντα ὅπως ἐκλέξεται τούτων ἢν ἂν δοκιμάσῃ (α) πότερον θέλει λιμὸν γενέσθαι κατὰ τὴν χώραν ἐπὶ ἔτη ἑπτὰ (β) ἢ τρεῖς μῆνας πολεμίας ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἠττηθῆναι ἢ (γ) λοιμὸν ἐνσκήψαι καὶ νόσον ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας τοῖς Ἑβραίοις [...] ³²⁴. Ταῦτ' ἀκούσας ὁ προφήτης ἀπήγγειλε τῷ θεῷ ὁ δὲ τὸν λοιμὸν καὶ τὴν φθορὰν ἔπεμψε τοῖς Ἑβραίοις· ἀπέθνησκον δ' οὐ μονοτρόπως οὐδ' ὥστε ῥάδιον κατανοῆσαι γενέσθαι τὴν νόσον ἀλλὰ τὸ μὲν κακὸν ἐν ἧν μυριάς δ' αὐτοὺς αἰτίαις καὶ προφάσεσιν οὐδ' ἐπινοῆσαι δυναμένους ἀνήρπαζεν ³²⁵ ἄλλος γὰρ ἐπ' ἄλλῳ διεφθείρετο καὶ λανθάνον ἐπερχόμενον τὸ δεινόν, ὄξειαν τὴν τελευτὴν ἐπέφερεν, τῶν μὲν αἰφνιδίως μετ' ἀλγημάτων σφοδρῶν καὶ πικρᾶς ὀδύνης τὴν ψυχὴν ἀφιέντων, ἐνίων δὲ καὶ μαραινομένων τοῖς παθήμασι καὶ μηδ' εἰς κηδεῖαν ὑπολειπομένων, ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ κάμνειν εἰς τὸ παντελὲς δαπανωμένων, ³²⁶ οἱ δ' αἰφνίδιον σκότους αὐτοῖς τὰς ὄψεις ὑποδραμόντος περιπνιγείς ἀπώμωζον, ἔνιοι δὲ τῶν οἰκείων τινὰ κηδεύοντες ἐναπέθνησκον ἀτελέσει ταῖς ταφαῖς ἀπώλοντο δ' ἀρξαμένης ἔωθεν τῆς λοιμικῆς νόσου φθεῖρουν αὐτοὺς ἕως ὥρας ἀρίστου μυριάδες ἑπτὰ (Ἀρχ. 7, 324-326· πρβλ. Πολ. 6, 2, 421).

27. Πρβλ. Α' Κλήμ. 55. 1: *ἵνα δὲ καὶ ὑποδείγματα ἔθνῶν ἐνέγκωμεν πολλοὶ βασιλεῖς καὶ ἡγούμενοι λοιμικῶ τινος ἐνστάντος καιροῦ χρησιμοδοτηθέντες, παρέδωκαν ἑαυτοὺς εἰς θάνατον ἵνα ῥύσωνται διὰ τοῦ ἑαυτῶν αἵματος τοὺς πολίτας, πολλοὶ ἐξεχώρησαν ἰδίων πόλεων ἵνα μὴ στασιάζωσιν ἐπὶ πλεῖον.*

28. Μετάφραση Κάκτος, Ἀθήνα 1997: «Δὲν πέθαιναν ὅλοι ὁμως μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, κι ἔτσι δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ κατανοηθεῖ ἡ ἀρρώστια· ἐνῶ ὁμως τὸ κακὸ ἦταν ἓνα, τοὺς ἄρπαζε μὲ μύριες αἰτίες καὶ ἀφορμές, ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ διανοηθοῦν. Ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλον πέθαιναν καὶ τὸ κακὸ ἐρχόταν καταπάνω τους χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθοῦν, ἐπιφέροντας γρήγορο θάνατο· μερικοὶ ἄφηναν ξαφνικὰ τὴν ψυχὴ τους μέσα σὲ ἔντονη ταλαιπωρία καὶ διαπεραστικούς πόνους, ἐνῶ ἄλλοι μαραίνονταν ἀπὸ τὰ συμπτώματα τῆς ἀρρώστιας καὶ δὲν ἔμενε τίποτα γιὰ ταφή, ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἴδιας τῆς ἀσθένειας ἀναλώνονταν ἐντελῶς. Σὲ ἄλλους πάλι, ἔπεφτε ξαφνικὸ σκοτάδι στὰ μάτια τους καὶ πέθαιναν ἀπὸ ἀσφυξία θρηγνώντας δυνατὰ, ἐνῶ κάποιοι ἄλλοι πέθαιναν τὴν ὥρα ποὺ κήδευαν κάποιον δικό τους, ἀφήνοντας ἀτέλειωτη τὴν ταφή. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἄρχισε τὴν αὐγὴ ἡ ὀλέθρια ἀρρώστια μέχρι τὴν ὥρα τοῦ μεσημεριανοῦ, εἶχε καταστρέψει ἑβδομήντα χιλιάδες ἀνθρώπους. Ὁ ἄγγελος τώρα ἄπλωσε τὸ χέρι του καὶ ἐναντίον τῶν Ἱεροσολύμων στέλλοντας κι ἐκεῖ ἐπίσης τὸ κακὸ».

Ένα είδος λοιμοῦ, τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπισε καὶ ὁ Κύριος Ἰησοῦς στὴν Ἁγία Γῆ κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἱστορικῆς παρουσίας Του, ἦταν ἡ λέπρα. Αὐτή, ὅπως ἀποδεικνύει ἤδη τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Μωυσέως, τὴ Μαριάμ, στὴν Τορὰ²⁹ ἐπίσης ἐθεωρεῖτο κατ' ἐξοχὴν τιμωρία τοῦ Θεοῦ, ὅπως καὶ ἡ τύφλωση. Ἐν προκειμένῳ εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος μεταχείρισης ἐκείνου ποὺ εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ λέπρα: «καὶ ἀφ' ἑλέπρας ἐὰν γένηται ἐν ἀνθρώπῳ καὶ ἤξει πρὸς τὸν ἱερέα» (= Ὅταν ἡ πληγὴ τῆς λέπρας εἶναι εἰς ἀνθρώπῳ, τότε θὰ ἔλθῃ πρὸς τὸν ἱερέα: *Λευίτ.* 13, 9, μετάφρ. Ν. Βάμβρα). Μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, παρὰ τὴν ὑπόμνηση *Σοφ. Σιράχ* 38, 1-4³⁰, δὲν ἦταν ὁ ἱατρός, ἀλλὰ ὁ ἱερέας ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος χορηγεῖ στὸν θεραπευθέντα λεπρὸ τὴν πιστοποίηση τῆς ὑγείας του³¹. Σημειωτέον ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα ἡ διάκριση καθαροῦ

29. Ἀρ. 12, 10· πρβλ. *Νεεμὴν Δ'*, Βασ. 5.

30. «Τίμα ἱατρὸν πρὸς τὰς χρεῖας αὐτοῦ τιμαῖς αὐτοῦ καὶ γὰρ αὐτὸν ἔκτισεν Κύριος² παρὰ γὰρ Ὑψίστου ἐστὶν ἴσους καὶ παρὰ βασιλέως λήμψεται δόμα. ³Ἐπιστήμη ἱατροῦ ἀνυψώσει κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ ἔναντι μεγιστάνων θαυμασθήσεται. ⁴Κύριος ἔκτισεν ἐκ γῆς φάρμακα καὶ ἀνὴρ φρόνιμος οὐ προσοχθεῖ αὐτοῖς». Πρβλ. A. Piwowar, "Respect for the Doctor (Sir 38:1-3)", *BibAn*, τ. 10, 1 (2020), σσ. 31-62. Ὁ συγγραφέας ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ «υποτίμηση» τῶν ἱατρῶν ὀφειλόταν κατ' ἀρχὰς στὸ γεγονός ὅτι στὸν ἀρχαῖο κόσμῳ ἡ ἱατρικὴ ἦταν ἔντονα συνδεδεμένη μὲ τὴ μαγεία, ἐνῶ καὶ στὴ θεραπεία καὶ εἰδικώτερα στὴν ἐτοιμασία τῶν φαρμάκων, ἐθεωρεῖτο ἀπὸ ἀρκετοὺς κύκλους ἀκάθαρτη, ἐπειδὴ ὡς πεδίο ἔρευνας εἶχε τὸ νεκρὸ σῶμα καὶ «ἄγγιζε» αἷμα. Ἐπιπλέον στὰ ὄψιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια ἡ ἱατρικὴ αὐτονομήθηκε πλήρως μὲ ἀποτέλεσμα νὰ υποτιμᾶται ὁ Μέγας Ἰατρός, ὁ Γιαχβέ.

31. Sh. Gibson, *Οἱ τελευταῖες Ἡμέρες τοῦ Ἰησοῦ...*, ὁ.π., σσ. 83-90. Ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο ἐρευνητὴ τεκμαίρεται ἡ ὑπαρξὴ λοιμικῆς λέπρας (νόσος Χάνσεν) τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. στὴν Ἰουδαία: «Υπάρχουν δύο εἶδη λέπρας ποὺ ἀναφέρονται στὴν Π.Δ. καὶ τὴν Κ.Δ.: Ἡ πρώτη εἶναι γνωστὴ στὰ ἑβραϊκὰ ὡς *tsara' at* καὶ σημαίνει διάφορες παθήσεις δέρματος. Ἡ δευτέρη εἶναι ἡ λέπρα ποὺ προκαλεῖται ἀπ' τὸ *Mycobacterium leprae* καὶ εἶναι σήμερα γνωστὴ ὡς ἀσθένεια τοῦ Χάνσεν». Εἰδικώτερα: «Ἀπὸ τὰ βιβλικὰ κείμενα ἐξάγεται ὅτι ἡ λέπρα θεωροῦνταν ὡς τιμωρία ἀπὸ τὸν Θεὸ γιὰ ἀμαρτίες ποὺ φέρεται ὅτι ἔπραξε ὁ παθὼν. Πολλὲς διαφορετικὲς μορφὲς *negaim* (ἀναφυλαξίες) ἀναφέρονται στὴν Π.Δ.: καύκαλα, ἔλκη, στίγματα ἐξογκώματα, ἐξανθήματα, φολίδες. Στὸ Δ' Βασιλειῶν ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται γιὰ τὸν Νεεμὴν τὸν λεπρὸ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ὑπέφερε ἀπὸ κάποια μορφή δερματικῆς ἀσθένειας (ψωρίαση) μὲ ἐξανθήματα καὶ ἐξανθήματα στὸ δέρμα μὲ φολίδες. Ἐξ ἐπόψεως τοῦ *Λευίτικοῦ* τὸ σῶμα τοῦ Νεεμὴν ἔχει προσβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀκαθαρσία (13, 12). Δὲν πιστευόταν ὅτι τὸ ἄρρωστο δέρμα χρειαζόταν θεραπεία, ἀλλὰ ἐπιγράτησε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κατάσταση μποροῦσε μόνον νὰ ἀντιμετωπιστεῖ στὰ καθαρτήρια ὕδατα τοῦ Ἰορδάνη. Ἔτσι ὁ Νεεμὴν διατάχθηκε ἀπὸ τὸν προφήτη Ἐλισσαῖο: πορευθεῖς λουσαι (*rehaz*) ἐπτάκις ἐν τῷ Ἰορδάνη καὶ

καὶ ἀκαθάρτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη φαίνεται ὅτι ἀποσκοποῦσε στὴν ἀποτροπὴ τῆς μετάδοσης στὸν πληθυσμὸ λοιμικῶν ἀσθενειῶν.

Στὴν Καινὴ Διαθήκη μόνον ὁ Λουκᾶς στὴ «Μικρὴ Ἀποκάλυψη» τοῦ Κυρίου στὰ γεγονότα πρὶν ἔλθει τὸ τέλος περιλαμβάνει τὸν λοιμὸ, ὁ ὁποῖος ἀπουσιάζει στὴν «πηγὴ» του, τὸ Μακ. 13, 7-8: «Τότε ἔλεγεν αὐτοῖς· ἐγερθήσεται ἔθνος ἐπ' ἔθνος καὶ βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν, σεισμοὶ τε μεγάλοι καὶ κατὰ τόπους λιμοὶ καὶ λοιμοὶ ἔσονται, φόβητρά τε καὶ ἀπ' οὐρανοῦ σημεῖα μεγάλα ἔσονται» (21, 10-11). Βεβαίως ἡ φράση «λιμοὶ καὶ λοιμοὶ» ἦταν συνήθης στὴν ἀρχαιότητα ἤδη ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, στ. 243· πρβλ. Ἡροδ. 7, 171, Πλουτάρχου *Ἠθικά*, 322α καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς σεισμούς, *Σίβ. Χρησιμοὶ* 13, 10· Φίλωνος, *Περὶ θείων Ὀνειρῶν* 2, 125)³². Στὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννου ἐπίσης, ἃν καὶ ἀναφέρεται ὁ «θεὸς τῆς μαντικῆς» ὡς βασιλεὺς τῶν ἀκρίδων-«ἄγγελος τῆς ἀβύσσου» Ἀπολλύων (9, 11) καὶ ἴσως ἀξιοποιεῖται καὶ ὁ γνωστὸς στὴν Πάτμο μῦθος τῆς γέννησης τοῦ Ἀπόλλωνα (κεφ. 12), δὲν περιλαμβάνεται ὁ «ιός» του (ὁ λοιμός) στὶς ἐσχατολογικὲς καταστροφές. Χρειάζεται

ἐπιστρέψει ἡ σὰρξ σου σοὶ καὶ καθαρίσθησι (Δ' Βασ. 5, 10-11. 14). Τελικὰ ἐβαπτίσαστο (*taval*) ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ἐπτάκις κατὰ τὸ ῥῆμα Ἐλισαιὲ καὶ ἐπέστρεψεν ἡ σὰρξ αὐτοῦ ὡς σὰρξ παιδαρίου μικροῦ καὶ ἐκαθαρίσθη. Ἀκριβῆ μαρτυρία γιὰ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν λεπτῶν ἔχουμε ἀπὸ τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κίνα τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τῆς πρώτης χιλιετηρίδας π.Χ. καὶ συνεπῶς φαίνεται μάλλον βέβαιη ἡ ἀσιατικὴ προέλευσις τῆς ἀσθένειας. Στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ αὐτὴ καθεαυτὴ ἡ λέπρα (ἡ νόσος τοῦ Χάνσεν) θεωροῦνταν ὅτι δὲν ὑπῆρχε πρὶν τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο. Ὡς ὑπεύθυνα γιὰ τὴ μεταφορὰ αὐτῆς τῆς θανάσιμης ἀσθένειας ἀπὸ τὴν Ἄπω Ἀνατολὴ (εἰδικότερα τὴν Ἰνδία) ἐνοχοποιοῦνται τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μέγα (327-326 π.Χ.). Μία νέα θεωρία ἀποφαίνεται ὅτι ἡ νόσος τοῦ Χάνσεν δὲν πρωτοεμφανίστηκε στὴν περιοχὴ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, ἀλλὰ λίγο νωρίτερα (περὶ τὸ 400 π.Χ. ἢ ἀργότερα) μὲ φορεῖς νέους σκλάβους ποὺ ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἰνδία ἢ τὴν Αἴγυπτο σὲ ἐμπορικὰ καράβια. Σαφῆς μαρτυρία γιὰ τὴν κατάστασι ποὺ προξενοῦσε ἡ λέπρα, προέρχεται ἀπὸ ἓναν σκελετὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ κέλτικον κοιμητήριον τῆς Μπολόνια στὴν Ἰταλία. Αὐτὸ τὸ γεγονός ἀποδεικνύει ὅτι ἡ νόσος τοῦ Χάνσεν κυριαρχοῦσε σὲ ἄλλες χῶρες γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο. Στὴν Αἴγυπτο μαρτυρία τῆς ἀσθένειας τοῦ Χάνσεν ἀνακαλύφθηκε σὲ ὑπολείμματα σκελετῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ὄαση τοῦ Dakhleh ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. Στὴν Ἁγία Γῆ σωματικὴ μαρτυρία τῆς λέπρας χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴν περίοδο. Τελικὰ ἡ ἀσθένεια διαδόθηκε μὲ ἄγνωστο τρόπο ἀπὸ ἐμπόρους καὶ ταξιδιωτὰς ποὺ διήνυαν μεγάλες ἀποστάσεις σὲ ὅλη τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ καὶ στὴν Εὐρώπη, ὅπου τὸν Μεσαίωνα κυριάρχησε ὡς μία ἀπὸ τὶς χειρότερες συμφορὰς ποὺ τρομοκρατοῦσε τοὺς πάντες, πλούσιους καὶ φτωχοὺς» (σσ. 86-87).

32. M. Wolter, *Das Lukasevangelium*, Mohr Siebeck 2008, σ. 673.

ἔρευνα ἐὰν ἡ ἀνάμνηση τῆς πανώλους διατηρεῖται στὰ συναξάρια στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τὴ «φοβερὰ ἀπειλὴ τοῦ σεισμοῦ»³³.

Βεβαίως ἡ συνέπεια τῶν δεινῶν καὶ στὸ πολυεθνικὸ περιβάλλον καὶ στὸν ἰουδαϊκὸ κόσμον εἶναι, μετὰ ἀπὸ τὸν κλονισμὸ τῆς παραδεδομένης πίστεως, ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς νέας «θεολογίας». Δὲν εἶναι βεβαίως τυχαῖο ὅτι μετὰ ἀπὸ τὸν λοιμὸ καταδικάζεται ὁ αὐτάρκης καὶ σεμνὸς Σωκράτης³⁴, ὁ ὁποῖος καὶ λόγῳ διαίτης, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Περικλῆ, διασώθηκε ἀπὸ αὐτόν, γιὰ εἰσαγωγὴ καινῶν δαιμονίων.

2. Ἐμφάνιση – διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ λοιμὸς³⁵

Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ καθιέρωσή του συνδέεται μὲ τὴν ἐμφάνιση δύο λοιμῶν τὸν 2ο καὶ τὸν 3ο αἰ. ἀντίστοιχα. Σημαντικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ κεφάλαιο: «Ἐπιδημίες, δίκτυα καὶ μεταστροφή» στὸ βιβλίο τοῦ R. Stark, *Ἡ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ*³⁶. Σημειωτέον ὅτι σήμερον διαπιστώνεται ὅτι δομικὲς ἀλλαγὲς στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία πραγματοποιήθηκαν τὶς παραμονὲς τῆς σάρκωσης

33. [https://www.imkifissias.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=800:ο\(27.11.2020\)](https://www.imkifissias.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=800:ο(27.11.2020)).

34. Πρβλ. Διογένοϋ Λαερτίου: «Εὐτακτὸς τε ἦν τὴν δίαιταν οὕτως ὥστε πολλάκις Ἀθήνησι λοιμῶν γενομένων μόνος οὐκ ἐνόσησε» (Βίοι Φιλοσ. 2, 24). Ἰσχυρὸ σχόλιο Γ. Χαραλαμπίδη, «Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Λοιμὸς τῶν Ἀθηνῶν τότε καὶ τώρα»: <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=JZl8Xj5JYM8> (27.11.2020).

35. Σὲ αὐτὸ τὸ γεγονὸς κατ' ἐξοχὴν ὀφείλεται μᾶλλον καὶ ἡ προσθήκη τῶν «λοιμῶν» στὴν ἀντίστοιχη Ὀμιλία τοῦ Ματθαίου (24, 7) ἀπὸ κάποια χειρόγραφο, χωρὶς βέβαια νὰ παραγνωρίζεται καὶ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα τῶν ἀντιγραφῶν τῶν 7ου-9ου αἰ., ὅταν ἀκόμη οἱ πληθυσμοὶ τοῦ Βυζαντίου δοκιμάζονταν ἀπὸ τὰ δεκαπέντε κύματα τῆς πανώλους, ἡ ὁποία ἐγκαινιάσθηκε ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (541-750). Ἡ παρατήρηση ἀνήκει στὸν Γ. Ντόκο: <https://www.facebook.com/georgios.ntokos1>. Ἰσχυρὸ ἀπόδειξις ἀπὸ κάποιους προσδιορίζεται ὁ Μεσαίωνας ὡς τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν πανώλη τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τὴν πανώλη τοῦ 14ου αἰ. Ἀπὸ τότε ξεκινᾷ ἡ «μικροβιακὴ ἐνοποίηση τοῦ Κόσμου» / «μικροβιακὴ παγκοσμιοποίηση». Ὁ ὅρος προέρχεται ἀπὸ τὸν Κ. Κωστή στὴ συνέντευξή του γιὰ τὸ θέμα τῆς πανδημίας στὸ πλαίσιο τῶν ἡχητικῶν ντοκουμέντων τοῦ ραδιοφώνου τοῦ Σκάι μὲ τίτλο: «Ἀπὸ τὸ Big Bang πρὸς τὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης», <https://www.skairadio.gr/apo-to-bing-bang-pros-tin-istoria-tis-eyropis> (27.11.2020).

36. Μετάφρ. Μ. Λουκά, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2004, σσ. 115-148.

τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ ἔνεκα τῆς ἔκρηξης ἠφαιστείου καὶ μάλιστα στὴν Ἀλάσκα³⁷. Ἀποδεικνύονται τὰ ἑξῆς:

α. Ὁ Χριστιανισμὸς «ἀξιοποίησε» δύο μεγάλους λοιμούς γιὰ νὰ ἀποδείξει στὰ ἀστικά κέντρα τῆς Μεσογείου τὴν ἀφοβία τοῦ ἀπέναντι στὸν θάνατο καὶ τὴν ἀλληλεγγύη τῶν πιστῶν καὶ μεταξύ τους καὶ ἀπέναντι στοὺς διώκτες τους, μιμούμενοι προφανῶς τὸν Ἐσταυρωμένο Κύριό τους. Βεβαίως ἴσως ὁ λοιμὸς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συμβάλλει στὴ ραγδαία ἐπικράτηση τοῦ Ἰσλάμ σὲ προπύργια τῆς νέας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ἡ Ἀλεξάνδρεια.

Τὸ 260 στὸ ἀποκορύφωμα τῆς μεγάλης ἐπιδημίας, ὁ Ἀλεξανδρεὶας Διονύσιος³⁸, ὁ ὁποῖος καὶ τάχθηκε ἐνάντια στὴν αὐστηρὴ γραμμὴ συγχώρεσης τῶν μετανοούντων πεπτωκότων, ὑπογραμμίζει τὴ θυσιαστικὴ αὐταπάρηση, ποὺ ἔδειξαν οἱ κάτοικοι τῆς πόλης, ὑπηρετώντας

37. Α. Τσαλαμπούνη, Τετάρτη, 24 Ἰουνίου 2020: «Ἐνα ἠφαιστειο καὶ τὸ τέλος τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας» / “A volcano eruption and the end of Roman Republic”: Σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνα μιᾶς διεθνoῦς ομάδας εἰδικῶν ἡ ἔκρηξη ἑνὸς ἠφαιστείου στὶς Ἀλεούτιους Νήσους στὴν Ἀλάσκα κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ οἱ κλιματικὲς ἀλλαγές ποὺ αὐτὴ προκάλεσε φαίνεται νὰ συνέβαλε καταλυτικὰ στὸ τέλος τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας. Ἡ ἔκρηξη, 6.000 χλμ. μακριὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη, δῆγγε σὲ μία περίοδο ὑπερβολικοῦ φύχους ποὺ μὲ τὴ σειρά του ἔφερε τὴν οἰκονομικὴ κρίση, τὴν καταστροφὴ τῶν γεωργικῶν καλλιεργείων, τὴν πείνα καὶ στὴ συνέχεια τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναταραχὴ. Ἡ γεωχημικὴ ἀνάλυση ἠφαιστειακῆς τέφρας ποὺ βρέθηκε σὲ πάγους στὴ Γροιλανδία καὶ στὴ Ρωσία βεβαιώνει ὅτι τὸ ἠφαιστειο Ὀκμὸν ἐξερράγη τὸ 45 π.Χ. καὶ τὸ 43 π.Χ. καὶ ἡ δευτέρη ἐκείνη ἔκρηξη ἐπηρέασε σημαντικὰ τὸ κλίμα στὸ βόρειο ἡμισφαίριο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνα τὰ δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ 43 π.Χ. ἦταν τὰ πιὸ κρύα κατὰ τὰ τελευταῖα 2.500 χρόνια καὶ ἡ γεωργικὴ καὶ ἡ οἰκονομικὴ καταστροφὴ ἐπιτάχυνε τίς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις ποὺ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει μὲ τὴ δολοφονία τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα. Οἱ ἠφαιστειακὲς ἐκρήξεις φαίνεται πὼς συνέβαλαν σὲ πολιτικὲς, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές καὶ σὲ ἄλλους πολιτισμούς, ὅπως τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ Αἰγαίου. Δυστυχῶς ὅμως αὐτὸς ὁ παράγοντας δὲν λαμβάνεται συχνὰ ὑπ’ ὄψιν, ἂν καὶ οἱ γραπτὲς πηγές ἢ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα παρέχουν κάποιες ἐνδείξεις γι’ αὐτό. Τέτοιες ἔρευνες, ὅπως αὐτὴ γιὰ τὸ ἠφαιστειο Ὀκμὸν, οἱ ὁποῖες συνδυάζουν τὴν τεχνολογία, τὴ γεωλογία καὶ ἄλλες φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὴν ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία, παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν. Ἐπιπλέον ἀποδεικνύουν τὸ πόσο οὐσιαστικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ συνεργασία φυσικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν στὴ μελέτη τοῦ πολιτισμοῦ. Βλ. *New York Times*, “Ancient Rome Was Teetering. Then a Volcano Erupted 6,000 Miles Away”, <https://www.nytimes.com/2020/06/22/science/rome-caesar-volcano.html?smid=tw-share> (27.11.2020).

38. Εὐσεβίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 7, 22.

τούς άρρώστους και τούς έτοιμοθάνατους, άσχολούμενοι ταυτόχρονα με τον ένταφιασμό τους³⁹. Στην ίδια πόλη (την Άλεξάνδρεια) ο Κλήμης, ο Όριγένης και κατόπιν ο Διονύσιος Άλεξανδρείας δέχονταν τη συγχώρηση από τον επίσκοπο ως παράδειγμα φιλανθρωπίας, έχοντας ακόμη τη χαρισματική-θυσιαστική εικόνα του επισκόπου ως σφαγίου-άμνου⁴⁰, που είχε έμπεδωθεί στην άσιατική θεολογία και στο *Μαρτύριο Πολυκάρπου* από τον 2ο αι. και [...] άντανακλάται και σε ένα σημαντικό έργο για την τοπική αίγυπτιακή εκκλησία, τό (άπόκρυφο) *Μαρτύριο Μάρκου*. Σημειωτέον ότι ο Διονύσιος δεχόταν και τον ρόλο των μαρτύρων και όμολογητών ως μεσιτευτών⁴¹. Στο πλαίσιο αυτής της πανώλους μπορεί κάποιος νά αιτιολογήσει την παρακκλητική (=παρηγορητική) τοποθέτηση του Όριγένη⁴² περι άποκαταστάσεως των πάντων: στην περίπτωση του Κυρίου των χριστιανών. Ύπερισχύει τό έλεος, ή φιλανθρωπία και όχι ή θεομηνία και ή τιμωρητική «δικαιοσύνη»⁴³.

Βεβαίως έν προκειμένω πρέπει νά ληφθεί σοβαρά ύπ' όψιν ότι άντιστοίχως και ο Χριστιανισμός ως κυρίαρχη πλέον θρησκεία ύπέστη «κλονισμό»⁴⁴ από την εμφάνιση λοιμών καταστροφικών και τον 5ο αι. επί Ίουστινιανού και τον 7ο αι., όταν και ξεσπά ή Είκονομαχία.

39. Stark, *ό.π.*, σσ. 129-130.

40. Η ύπογράμμιση δική μας.

41. Δ. Μόσχος, «Οί Έκκλησιολογικές Διαστάσεις της Συγχώρησης στην Άρχαία Έκκλησία», στό: *Η Συγχώρηση*, έπιμ. Στ. Ζουμπουλάκης, έκδ. Άρτος Ζωής, Άθήνα 2014, σσ. 227-237. Στα διαλυτικά παραπέμπει στό πόνημά του: *Από τον Όσιον Γιό Δαβίδ. Η Γένεση και τό άρχέγονο Πολίτευμα του Χριστιανισμού στην Αίγυπτο*, έκδ. Παρουσία, Άθήνα 2002, σσ. 38-47.

42. https://www.firstthings.com/article/2015/10/saint-origen?fbclid=IwAR0thXINMJBaM77wX2ZZcHQTKZ9WUnBpw_kEQox7guUmgzVSVxQjV0R4t2w (27.11.2020).

43. Προέρχεται από κείμενό μας υπό έκδοση: Σ. Δεσπότης, «Η επίδραση της Άγίας Γραφής στη ζωή του Άγίου Ίωάννου του Έλεήμονος», *Άγ. Ίωάννης Έλεήμων*, 619-2019 μ.Χ.-1400 χρόνια από την Κοίμησή του. Συνέδριο Τ. Μ. Λεμεσού και τό Τμήμα Θεολογίας του Πανεπιστημίου Λευκωσίας, 1-2.10.2019: <http://www.imlemesou.org/index.php/news/2040-synedrio-agios-ioannis-o-eleimon-istoria-theologia-pneumatiki-zoi> (27.11.2020).

44. Ίσως και ή χαρακτηριστική φράση «Χάσαμε τ' αυγά και τὰ Πασχάλια» νά συνδέεται με τον μη όρθό ύπολογισμό του Πάσχα (ήτοι του Πασχαλίου) τό 545/546 π.Χ. και λόγω των εκτροπών στην Έκκλησία της Άλεξάνδρειας μεταξύ των Άντιχαλκηδονίων τὰ έτη 540/541, αλλά κυρίως της πανώλους του 542 που παρέλυσε τὰ πάντα στό Βυζάντιο. Η παρατήρηση άνήκει στόν Γ. Ντόκο, <https://www.facebook.com/georgios.ntokos1>.

Καὶ «Ὁ Μαῦρος Θάνατος», ὁ ὁποῖος μετέβαλε σὲ καθημερινότητα τὴν Κόλαση τῆς Θείας Κωμωδίας τοῦ Δάντη (1308-1322), τελικὰ δὲν εἶχε ἀρνητικὲς συνέπειες μόνον γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Χριστιανισμὸ τῆς Δύσεως καὶ τὴ στάση ἀπέναντι στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία καὶ τὴν ἠθικὴ τῆς, «προετοιμάζοντας» μαζὶ μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὴ Μεταρρύθμιση⁴⁵.

β. Τὸ ἀνωτέρω στοιχεῖο τῆς διάδοσης τοῦ Χριστιανισμοῦ μέσω τῶν λοιμῶν ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία, ἐὰν ἀναλογισθεῖ κάποιος τὸ ἐξῆς: Οἱ λοιμοὶ προκάλεσαν γενικώτερα τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀνακάλυψη «ἀποδιοπομπαίων τράγων», ὅπως συνέβη καὶ τὸν 14ο αἰ. μὲ τὸν Μαῦρο Θάνατο. Τέτοια ἐξιλαστήρια θύματα ἦταν τὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. οἱ Χριστιανοί⁴⁶ καὶ τὸν 14ο οἱ Ἑβραῖοι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ λοιμὸς ἐπληξε κατ' ἐξοχὴν αὐτούς, καθὼς στὴν πλειονότητά τους ἀνῆκαν στὰ χαμηλότερα στρώματα. Ἴσως στὴ στοχοποίηση συνέβαλαν καὶ οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες προκειμένου νὰ ἀποσείσουν ἀπὸ πάνω τους τὴν εὐθύνη, καθὼς στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὅπως ἀποδείχθηκε ἤδη μὲ τὸν Δαβίδ, ἡ «τύχη» ἐνὸς λαοῦ συναρτᾶται πρὸς τίς συμπεριφορὲς τῶν «κεφαλῶν» του.

γ. Οἱ λοιμοὶ προκάλεσαν γόνιμη «συζήτηση», ἴσως καὶ ρωγμὲς καὶ ἐντὸς τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Μία τάση-«αἵρεση», ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν πανώλη καὶ τὸν 2ο καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸν 6ο αἰ., εἶναι τὸ φαινόμενο τοῦ ἀποκαλυπτισμοῦ⁴⁷ ἀλλὰ καὶ τοῦ «ἡσυχασμοῦ» μὲ τὴν ἔννοια τῆς

45. Πολὸν ἐνδιαφέρουσες οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχονται, ἀνώνυμα ὅμως, στὸ <https://wol.jw.org/el/wol/d/r11/lp-g/102000088> (27.11.2020). Τὸ παρὸν τμήμα κειμένου προέρχεται ἀπὸ εἰσήγησή μας: «Ὁ Πατρο-Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ Ἑβραῖοι», ὁ.π., σσ. 30-45.

46. Ἦδη ἀπὸ τὸν Νέρωνα, ὅπως σημειώνει ὁ Τάκιτος (*Χρονικά* 15, 44), οἱ χριστιανοὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι γιὰ τὸν ἐμπρησμὸ ναοῦ. Μάλιστα σὲ προηγούμενο διάταγμα τοῦ ἰδίου Καίσαρα, ποὺ ἀπεστάλη στὸ Κοινὸ τῆς Ἀσίας μὲ ἔδρα τὴν Ἔφεσο, αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς ἀποκρούεται. Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο, ὁ ἴδιος (ὁ Τραϊανός) ὄφειλε τὸν θρίαμβό του κατὰ τῶν Γερμανῶν στὴν προσευχητικὴ παρέμβαση τῶν Χριστιανῶν (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) ἀνδρῶν τῆς Μελιτινῆς λεγεῶνος, τῆς ἐπονομασθείσης καὶ «Κεραυνοβόλου» (Εὐσέβιου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 4.13.6· 4.26.10· 5.5.1-7· Τερτυλιανοῦ, *Scap.* 4, 6).

47. Σ. Δεσπότης, «Ὁ Χιλιασμὸς στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη καὶ στὰ πρῶτα βυζαντινὰ Ὑπομνήματα 5-6ος αἰ. μ.Χ.», Εἰσήγηση στὸ Συνέδριο 29-30 Μαΐου 2015 στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας μὲ θέμα τὸν *Βυζαντινὸ Χρόνο*. <https://byzantinemuseum.gr/?nid=1961> 27.11.2020 *Μυριώνυμον Εὐχος. Τῷ Σεβασμιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας κ. Παντελεήμονι ἐπὶ τῷ χρυσῷ Ἰωβηλαίῳ Ἀρχι-*

ἀπόσυρσης ἀπὸ τὸ ἐδῶ καὶ τὸ τώρα καὶ τῆς ἀναζήτησης τῆς σωτηρίας στὸ ἐπέκεινα. Ὁ Μοντανὸς μὲ τὶς προφήτισσές του ἀναμένει τὴν Καινὴ Ἱερουσαλὴμ στὴν Πεπούζα, σὲ ἓναν αἰῶνα (2ο) κατὰ τὸν ὁποῖο ἀνθεὶ καὶ ὁ νεοπλατωνισμός. Ἐπίσης ἔντονη συζήτηση προκαλεῖται καὶ ἀφορᾶ τὸ ἐὰν στὸν Θεὸ τῶν χριστιανῶν τελικὰ ἐπικρατεῖ ἡ τιμωρητικὴ δικαιοσύνη (ὅποτε χρειάζεται αὐστηρὴ μετάνοια, πρβλ. *Κλίμαξ Σιναΐτου*) ἢ τὸ ἔλεος, οἱ οἰκτιρμοὶ [Ῥοιγένης καὶ ὀπαδοὶ (ὠριγενιστές)]⁴⁸.

3. Ἡ πανδημία σήμερα:

Εὐρήματα ἀπὸ τὴ σφυγμομέτρηση (γκάλοπ) τοῦ Μαΐου 2020

Τὴ Δευτέρα 4 Μαΐου 2020, τὴν πρώτη ἡμέρα ποὺ ἡ χώρα ἔβγαине ἀπὸ τὸ πρῶτο γενικὸ “lockdown” λόγω τῆς πανδημίας τῆς νόσου COVID-19, ἀναρτήθηκε ἐρωτηματολόγιο⁴⁹ σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν φοιτητριῶν

ερωσύνης (1969-2019) καὶ τῶ ἀργυρῶ ἰωβηλαίῳ Ἀρχιερωσύνης (1994-2019), Τόμος Γ', Βέροια 2019, σσ. 129-141.

48. Ἡ παρατήρηση ἀνήκει στὸν Γ. Ντόκο: <https://www.facebook.com/georgios.ntokos1>.
 49. Γιὰ τὴν κατάρτιση τῶν ἐρωτήσεων ἀνὰ θεματικὴ ἐνότητα ὡς πρὸς τὸ κριτήριό τῆς ἐγκυρότητάς τους, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ κριτήριό τῆς ἀξιοπιστίας τῆς μέτρησης τῶν συλλεγέντων δεδομένων, ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ ἐφαρμόσθησαν, ὅσο αὐτὸ ἦταν ἐφικτό, τὰ σχετικὰ ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὶς δημοσιεύσεις: α) Χριστίνα Οὐζούνη, Κ. Νακάκης, «Ἡ Ἀξιοπιστία καὶ ἡ Ἐγκυρότητα τῶν Ἐργαλείων Μέτρησης σὲ Ποσοτικὴ Μελέτη», *Νοσηλευτικὴ*, τ. 50, 2 (2011), σσ. 231-239 καὶ β) Ἀναφορά, Π2.1.1: Ποιοτικὰ κριτήρια καὶ ἐρωτηματολόγια ἀξιολόγησης ἔργου (τελικὴ ἔκδοση), 23.8.2013, στὸ ἔργο «Δομὴ Ἀπασχόλησης καὶ Σταδιοδρομίας (ΔΑΣΤΑ) ΤΕΙ Πατρῶν, MIS: 304457, στὸ πλαίσιο τοῦ Ἐπιχειρησιακοῦ Προγράμματος «Ἐκπαίδευση καὶ διὰ Βίου Μάθηση». Οἱ ἀπαντήσεις παρέμειναν πλήρως ἀνωνυμοποιημένες. Τὸ συγκεκριμένο ἐρωτηματολόγιο (ἡμερολογιακὴ διάρκεια συμπλήρωσης ἐρωτηματολογίου: 04-14/05/2020) τήρησε τὶς προϋποθέσεις τῶν δεοντολογικῶν κανόνων ἔρευνας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ συνολικὰ 38 ἐρωτήσεις κλειστοῦ καὶ ἀνοιχτοῦ τύπου (μὲ 7 ὑπο-ερωτήματα), οἱ ὁποῖες χωρίζονται στὶς ἑξῆς κατηγορίες: α. Ἐρωτήσεις δημογραφικοῦ καὶ γενικοῦ περιεχομένου, β. Ἐρωτήσεις θρησκευτικοῦ περιεχομένου, γ. Ἐρωτήσεις ὅσον ἀφορᾶ τὴ νόσο COVID-19 καὶ τὴ θρησκεία, δ. Ἐρωτήσεις ὅσον ἀφορᾶ τὴ νόσο COVID-19 καὶ τὴ λατρεία, ε. Ἐρωτήσεις βιοηθικοῦ περιεχομένου ὅσον ἀφορᾶ τὴ νόσο COVID-19, στ. Ἐρωτήσεις ἀκαδημαϊκῶν θεμάτων ἐν μέσω τῆς περιόδου τῆς νόσου COVID-19. Τὸ συγκεκριμένο ἐρωτηματολόγιο βασίζεται μερικῶς στὸ σύγγραμμα: Fr. Schweitzer et. al., *Jugend, Glaube, Religion. Eine Repräsentativstudie zu Jugendlichen im Religions- und Ethikunterricht*, Waxmann, Münster,

καὶ φοιτητῶν τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας καὶ Θρησκευολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖο ἀφοροῦσε τὶς συνέπειες τῆς πανδημίας στὴ θρησκευτικότητα καὶ τὴν πνευματικότητα.

Ἡ ἔρευνα διενεργήθηκε μὲ πρωτοβουλία τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας καὶ Θρησκευολογίας κ. Σωτηρίου Δεσπότη σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ἐπίκουρο Καθηγητὴ κ. Βασίλειο Φανάρα καὶ τὴν πτυχιούχο Ψυχολογίας καὶ προπτυχιακὴ φοιτήτρια τοῦ Τμήματος κ. Ἰλυσά-Μελίτη Κόλλια. Τὸ ἐρωτηματολόγιο ἀπευθύνθηκε σὲ προπτυχιακοὺς, μεταπτυχιακοὺς, διδακτορικοὺς φοιτητές, καθὼς καὶ σὲ μεταδιδακτορικοὺς ἐρευνητές⁵⁰. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας ἦταν ἡ διερεύνηση τῶν ἀπόψεων τῶν φοιτητριῶν/τῶν ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιώματά τους, ἀλλὰ καὶ τὶς πιθανὲς ἀπόψεις, ποὺ ἀναπτύχθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ κατ' οἶκον περιορισμοῦ, λόγω τῆς πανδημίας τῆς νόσου COVID-19.

Στὴν παρούσα δημοσίευση παρουσιάζεται ἓνα μέρος τῶν ἐρωτήσεων καὶ τῶν ἀπαντήσεων, οἱ ὁποῖες δόθηκαν ἀπὸ τὶς συνολικὰ τριάντα ὀκτὼ ἐρωτήσεις καὶ ἀφοροῦν ἅμεσα τὸ θέμα. Ἐπιπλέον, δὲν δημοσιεύεται ἡ πέμπτη ἐνότητα γιὰ τὰ ἀκαδημαϊκὰ θέματα στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας καὶ οἱ σχετικὲς ἐρωτήσεις ὅπως π.χ. ἡ ἱκανοποίηση ἢ μὴ τῶν φοιτητῶν γιὰ τὴν ἐξ ἀποστάσεως μέσῳ τηλεδιάσκεψης διδασκαλία, τὴν ἀνταπόκριση τῶν ἀκαδημαϊκῶν δασκάλων κ.ἄ.

Α. Δημογραφικὰ στοιχεῖα καὶ λοιπὲς πληροφορίες

1. Στὸ ἐρωτηματολόγιο συμμετεῖχαν 178 φοιτήτριες (ποσοστὸ: 65,7%) καὶ 93 φοιτητές (ποσοστὸ: 34,3%), ἴτοι συνολικὰ 271 συμμετέχοντες.

2. Ἡ ἡλικία τῶν ἐρωτηθέντων ποικίλει, μὲ τὴν πλειοψηφία νὰ ἀνήκει στὴν ἡλικία μεταξὺ 18-25 ἐτῶν (133 συμμετέχοντες καὶ ποσοστὸ 49,1%) καὶ ἀκολουθοῦν οἱ ἡλικίες ἄνω τῶν 40 ἐτῶν (77 συμμετέχοντες καὶ ποσοστὸ 28,4%). Ἀκολούθησαν οἱ συμμετέχοντες μὲ ἡλικία 30-40 ἐτῶν (συμμετέχοντες 31 καὶ ποσοστὸ 11,4%) καὶ ἔπειτα οἱ ἡλικίες 25-30 (συμμετέχοντες 30 καὶ ποσοστὸ 11,1%). Συνεπῶς, τὸ ἐρωτηματολόγιο

New York 2018, σσ. 250-257 (μετάφρ. καὶ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικά: Ἐπίκ. Καθηγητῆς Α.Π.Θ. Ἀθ. Στογιαννίδης).

50. Το ἐρωτηματολόγιο συμπλήρωσαν συνολικὰ 271 ἄτομα.

συμπληρώθηκε σε μεγάλη πλειοψηφία από νεανικό κοινό και ένεργους φοιτητές.

3. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων ανήκει στους προπτυχιακούς φοιτητές, δηλαδή 198 συμμετέχοντες και ποσοστό 75,2% (3 στους 4) και ακολουθούν 52 μεταπτυχιακοί με ποσοστό 18,7%, 14 ύπ. Διδάκτορες και ποσοστό 5,3% και 2 μεταδιδακτορικοί έρευνητές με ποσοστό 0,8%.

B. Γενικά θρησκευτικά θέματα

1. Η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (254 και ποσοστό 93,7%) δήλωσε ότι ανήκει ή ταυτίζεται με την Όρθοδοξη Χριστιανική πίστη. Οι υπόλοιπες απαντήσεις και ποσοστά καλύπτονται από άλλα δόγματα και θρησκευτικέςπίστεις (Ρωμαιοκαθολικισμός, Προτεσταντισμός, Ίουδαϊσμός, Ίσλάμ, Βουδισμός, Ίνδουισμός), αλλά και μεμονωμένες απαντήσεις, όπως «άθεος», «άθρησκος», «άγνωστικιστής» κ.λπ.

2. Μεγάλο ποσοστό των συμμετεχόντων απάντησε ότι είναι άφοσιωμένο στη θρησκευτική του πίστη (205 απαντήσεις και ποσοστό 75,6%), ενώ απάντησε αρνητικά (41 συμμετέχοντες και ποσοστό 15,1%) σχετικά ικανός αριθμός συμμετεχόντων.

3. Στην έρώτηση «αν θεωρεί τον έαυτό του θρησκευόμενο» απάντησε «πολύ» ένα ποσοστό 21,4% (58 απαντήσεις), ενώ «άρκετά» απάντησε ένα ποσοστό 45,4% (123 απαντήσεις), «μέτρια» 20,3% (55 απαντήσεις), ενώ «λίγο» τὸ 7% (19 απαντήσεις). Τὸ «καθόλου» εἶχε ποσοστὸ 1,4% (4 απαντήσεις).

4. Η έρώτηση: («Πόσο συχνά παρευρίσκεστε σε θρησκευτικές συνάξεις ή τελετές στὸν τόπο λατρείας σας;» ἔχει ενδιαφέρον σε σχέση με τὴ γενικὴ έρώτηση 26 [«Θὰ βρεθεῖτε με οἰκείους ή φίλους σε θρησκευτικές συνάξεις (μυστήρια) για τοὺς ἐπόμενους μῆνες;»], καθώς ἐκεῖ υπάρχουν οἱ απαντήσεις για τὴν πρόθεση συμμετοχῆς σε θρησκευτικές συνάξεις ή τελετές μετὰ ἀπὸ τὸν κατ' οἶκον περιορισμό. Ἀπάντησαν «πάντα» 37 συμμετέχοντες και ποσοστὸ 13,7%, «συχνά» 134 συμμετέχοντες και ποσοστὸ 49,4%, «σπάνια» 57 συμμετέχοντες και ποσοστὸ 21%, «πολὸ σπάνια» 21 συμμετέχοντες και ποσοστὸ 7,7%, «ποτέ» 15 συμμετέχοντες και ποσοστὸ 5,5%.

5. Οἱ συμμετέχοντες δήλωσαν ὅτι ἔμειναν στὴν περίοδο τοῦ κατ' οἶκον περιορισμοῦ κυρίως με τοὺς γονεῖς τους (131 απαντήσεις και ποσοστὸ 48,3%), με τὸν σύζυγο ή και παιδιὰ (76 απαντήσεις και ποσοστὸ 28%),

μὲ οἰκείους ἢ συγγενεῖς (26 ἀπαντήσεις καὶ ποσοστὸ 9,6%), μὲ φίλους (5 ἀπαντήσεις καὶ ποσοστὸ 1,8%) καὶ μόνοι τους (25 ἀπαντήσεις καὶ ποσοστὸ 9,2%).

6. Ἡ ἐρώτηση: «“Προσεύχεστε” μόνος/-η σας ἢ ὁμαδικά;» ἔλαβε τὴν ἀπάντηση προσεύχομαι «μόνος» (154 ἀπαντήσεις καὶ ποσοστὸ 56,8%), «μόνος ἢ καὶ ὁμαδικά» (98 ἀπαντήσεις καὶ ποσοστὸ 36,2%). Βρέθηκαν καὶ μεμονωμένες ἀπαντήσεις «ποτέ» (10 συμμετέχοντες καὶ ποσοστὸ συνολικὰ 4,5%).

7. Στὴν ἐρώτηση γιὰ τὴ συχνότητα προσευχῆς μεγάλο ποσοστὸ δήλωσε ὅτι αὐτὸ συμβαίνει «συχνά» (113 ἀπαντήσεις, ποσοστὸ 41,7%), ἐνῶ ἱκανὸ ποσοστὸ ἔλαβε καὶ ἡ ἀπάντηση «συστηματικά» (91 ἀπαντήσεις, ποσοστὸ 33,6%). Ἀντίθετα, οἱ ἀπαντήσεις «σπάνια» καὶ «σχετικὰ σπάνια» δηλώθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ συμμετεχόντων (ἀπὸ 25 ἀπαντήσεις καὶ ποσοστὸ 9,2%).

Γ. Θρησκεία καὶ COVID-19

1. Ἡ ἐρώτηση: «Πόσο συχνὰ στοχαζόσασταν γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς σας ΠΡΙΝ τὴν πανδημία τῆς νόσου Covid-19;» θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθεῖ συγκριτικὰ μὲ τὴν ἐπόμενη. Ἄν καὶ ἡ ἐρώτηση εἶναι γενικὴ, ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει σημαντικὴ διαφοροποίηση στὸν στοχασμὸ γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς πρὶν ἢ καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς πανδημίας. «Πάρα πολὺ» ἀπάντησαν 55 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 20,3%), «πολὺ» ἀπάντησαν 113 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 41,7%), «μέτρια» ἀπάντησαν 75 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 27,7%), «λίγο» ἀπάντησαν 18 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 6,6%), «καθόλου» ἀπάντησαν 6 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 2,2%).

2. Στὴν ἐρώτηση: «Πόσο συχνὰ στοχάζεστε γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς σας ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ τῆς πανδημίας τῆς νόσου Covid-19;», ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὴν παραπάνω, ἀπάντησαν «πάρα πολὺ» 75 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 27,7%), «πολὺ» ἀπάντησαν 109 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 40,2%), «μέτρια» ἀπάντησαν 55 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 20,3%), «λίγο» ἀπάντησαν 16 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 5,9%) καὶ «καθόλου» ἀπάντησαν 9 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 3,3%). Συνεπῶς διακρίνεται αὐξηση καὶ μετακίνηση ἀπὸ τὴν ἀπάντηση «μέτρια» πρὸς τὸ «πάρα πολὺ» γιὰ τὴν περίοδο τῆς πανδημίας.

3. Στην ερώτηση για τη συχνότητα στοχασμού θρησκευτικών, όντολογικών και ύπαρξιακών ζητημάτων στη διάρκεια της πανδημίας απάντησαν με σειρά αριθμού απαντήσεων και ποσοστών «άρκετά» 85 συμμετέχοντες (ποσοστό 31,4%), «πολύ» 81 συμμετέχοντες (ποσοστό 29,9%), «πάρα πολύ» 58 συμμετέχοντες (ποσοστό 21,4%), «ελάχιστα» 24 συμμετέχοντες (ποσοστό 8,9%), «σπάνια» 16 συμμετέχοντες (ποσοστό 5,9%) και «ποτέ» 7 συμμετέχοντες (ποσοστό 2,6%).

4. Στην ερώτηση της αναζήτησης και επαναπροσδιορισμού της σχέσης με τον Θεό, τον Έαυτό, τους οικείους και τους συνανθρώπους απάντησαν «με τον Έαυτό» 107 συμμετέχοντες (ποσοστό 39,5%), «με τους οικείους» 70 συμμετέχοντες (ποσοστό 25,8%), «με τους συνανθρώπους» 64 συμμετέχοντες (ποσοστό 23,6%), «με τον Θεό» 30 συμμετέχοντες (ποσοστό 11,1%).

5. Στην ερώτηση: «Θεωρείτε ότι η αγάπη και η αλληλεγγύη προς τους συνανθρώπους μέσα στην κοινωνία βοηθάει τον μέχρι τώρα αγώνα εν μέσω Covid-19;», 231 συμμετέχοντες (ποσοστό 85,2%) θεωρούν ότι «η αγάπη και η αλληλεγγύη» προς τον συνάνθρωπο βοηθά στον αγώνα εν μέσω πανδημίας, ενώ μόνον 40 συμμετέχοντες (ποσοστό 14,8%) απάντησαν αρνητικά.

6. Στην ερώτηση για τη δυνατότητα μελέτης θρησκευτικών βιβλίων στη διάρκεια του κατ' οίκον περιορισμού, 158 συμμετέχοντες (ποσοστό 58,3%) δήλωσαν ότι δεν άλλαξαν τις συνήθειές τους και μελέτησαν «τὸ ἴδιο» σὲ σχέση με παλαιότερα. Αντίθετα τὸ 1/3 (80 συμμετέχοντες και ποσοστό 29,5%) δήλωσε ότι μελέτησε «περισσότερα» και μόνο 19 συμμετέχοντες (ποσοστό 7%) δήλωσαν ότι μελέτησαν «λιγότερα».

Δ. Λατρεία και COVID-19

1. Στην ερώτηση εάν η παρακολούθηση τῶν λατρευτικῶν ἀκολουθιῶν στὴ διάρκεια τοῦ lockdown ἔγινε ἀπὸ τὰ τηλεοπτικὰ ἢ διαδικτυακὰ μέσα, 86 συμμετέχοντες και ποσοστό 31,6% ἀπάντησε «ἀρκετές φορές», ἐνῶ τὸ «πάντοτε» συγκέντρωσε μόνο 15 ἀπαντήσεις και ποσοστό 5,5%. Αντίθετα ἡ ἀπάντηση «μερικές φορές» συγκέντρωσε 48 ἀπαντήσεις και ποσοστό 17,7% και τὸ «ποτέ» ἔλαβε 32 ἀπαντήσεις και ποσοστό 11,8%. Κι ἄλλες ἀπαντήσεις δόθηκαν ἐλεύθερα με τὸ τελικὸ συμπέρασμα νὰ δείχνει ὅτι ἡ τηλεοπτικὴ μετάδοση τῶν λατρευτικῶν ἀκολουθιῶν δὲν εἶχε εὐρεία ἀποδοχὴ στοὺς ἐρωτηθέντες.

2. Στην ιδιαίτερα σημαντική ερώτηση για τη συμμετοχή ή μη στον έκκλησιασμό και τη Θεία Εύχαριστία, ή όποια δὲν ἐπιτρεπόταν κατὰ τὴ διάρκεια συμπλήρωσης τοῦ ἐρωτηματολογίου (ἐπιτράπηκε ἀπὸ τὶς 17 Μαΐου 2020), οἱ ἀπαντήσεις ἦταν θετικές (154 συμμετέχοντες, ποσοστὸ 56,8%), ἐνῶ 46 συμμετέχοντες καὶ ποσοστὸ 17% δήλωσε ὅτι θὰ ἐκκλησιαστεῖ, ἀλλὰ δὲν θὰ κοινωνήσει. Ἀντίθετα, 34 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 12,5%) δήλωσαν ὅτι δὲν θὰ ἐκκλησιαστοῦν κι οὔτε θὰ μεταλάβουν τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων. Θὰ εἶχε βέβαια ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον νὰ ὑπῆρχε ἡ σύγκριση μέσω ἄλλης ἐρώτησης γιὰ τὴ συμμετοχὴ σὲ μὴ καιροῦς ἐπιδημίας, ἀλλὰ καὶ τὰ ποσοστὰ ποὺ συλλέχθηκαν εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς πρόθεσης τῶν ἐρωτηθέντων.

3. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν καὶ οἱ ἀπαντήσεις γιὰ τὴν πρόθεση συμμετοχῆς σὲ ἄλλες θρησκευτικὲς συνάξεις ὅπως βαπτίσεις, γάμους, κηδεῖες. Θετικὰ γιὰ ὅλες τὶς συνάξεις ἀπάντησαν 107 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 39,5%), ἐνῶ 76 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 28%) ἀπάντησαν ὅτι θὰ παρευρεθοῦν μόνο σὲ συνάξεις μὲ περιορισμένο ἀριθμὸ καλεσμένων, πρακτικὴ ἢ ὁποῖα ἰσχύει μέχρι σήμερα μὲ νομοθετικὴ ρύθμιση. Ἀντίθετα, 41 συμμετέχοντες (ποσοστὸ 15,1%) ἀπάντησε ὅτι δὲν προτίθεται νὰ συμμετάσχει γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ ἀκόμη.

4. Ἡ ἐρώτηση γιὰ τὴ μετάδοση ἢ μὴ τοῦ ἰοῦ μέσω τῆς Θείας Εὐχαριστίας μονοπῶλῃσε τὸ ἐνδιαφέρον στὸν καιρὸ τοῦ κατ' οἶκον ἐγκλεισμοῦ, ὡστόσο ἀποτελεῖ καὶ μετὰ ἀπὸ μῆνες θέμα συζήτησης. Ἡ πλειοψηφία τῶν ἐρωτηθέντων, 141 ἀπαντήσεις (ποσοστὸ 52%), ἀπάντησε ὅτι δὲν μεταδίδεται μέσω τῆς Θείας Κοινωνίας κι ἀκολούθησε ἓνα ποσοστὸ 21,8% καὶ 59 ἀπαντήσεις «δὲν γνωρίζω/δὲν ἀπαντῶ». Οἱ βέβαιοι γιὰ τὴ μετάδοση τοῦ ἰοῦ μέσω τῆς Θείας Κοινωνίας ἦταν ἐπίσης ἀρκετοί: 56 ἀπαντήσεις (ποσοστὸ 20,7%).

E. Βιοηθικὴ καὶ COVID-19

1. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρώτηση γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν θεωριῶν συνωμοσίας, ἔχει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο δόθηκαν οἱ ἀπαντήσεις (Μάιος 2020), καθὼς ἀρκετοὺς μῆνες ἀργότερα καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ β' κύμα τῆς πανδημίας παραμένουν ἰσχυρὲς οἱ θεωρίες συνωμοσίας καὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο ὑψηλοῦ ἀριθμοῦ κρουσμάτων καὶ θανάτων. Ἡ ἀρνητικὴ θεώρηση ἔλαβε 111 ἀπαντήσεις

(ποσοστό 41%), ενώ τό «ναί» 38 απαντήσεις (ποσοστό 14%). Ἐνῶς προστεθεῖ καὶ ἡ ἀπάντηση «μερικὲς φορές» (98 συμμετέχοντες, ποσοστό 36,2%), ἀποδεικνύεται ὅτι στὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ Μαΐου συγκεντρώνεται ἓνα ποσοστὸ 50,2% συνολικά, τὸ ὁποῖο δίνει βάση ἐξ ὁλοκλήρου ἢ μερικῶς στὶς θεωρίες αὐτές.

2. Στὴν ἐρώτηση γιὰ τὸν ἐμβολιασμό, ἔχει ἐνδιαφέρον ἢ διστακτικότητά τῶν συμμετεχόντων: «θὰ περιμένω νὰ ἐνημερωθῶ καὶ μετὰ θὰ ἀποφασίσω» 168 απαντήσεις (ποσοστό 62%). Ἡ ἄρνηση στὸν ἐμβολιασμό προτιμήθηκε ἀπὸ 56 συμμετέχοντες (ποσοστό 20,7%) καὶ θεωρεῖται ἄρκετὰ ὑψηλὸ ποσοστὸ. Τό «ναί» συγκεντρώνει μόνον 38 απαντήσεις καὶ μικρὸ ποσοστὸ 14%.

3. Στὴν ἐρώτηση: «Θὰ ἀποφεύγατε συγγενῆ, φίλο, συμφοιτητῆ, ὁ ὁποῖος/-α θὰ εἶχε ἐπίσημα νοσήσει ἀπὸ τὴ νόσο Covid-19, ἀλλὰ ἔχει θεραπευθεῖ;», 193 συμμετέχοντες (ποσοστό 71,2%) ἀπάντησαν ὅτι δὲν θὰ ἀπέφευγαν τὸν «ἄλλο» ἂν εἶχε νοσήσει καὶ εἶχε θεραπευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀσθένεια, ἐνῶ θετικὰ ἀπάντησαν 38 συμμετέχοντες (ποσοστό 14%). Θὰ εἶχε ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἢ ἐρώτηση αὐτὴ νὰ ὑποβληθεῖ ἐκ νέου στὶς ἡμέρες μας ἢ ἓναν χρόνο μετὰ, μὲ ἢ χωρὶς τὴν πανδημία σὲ ἔξαρση.

4. Ἡ ἐρώτηση: «Ἰπῆρξε τὸ ἐξῆς βιοηθικὸ δῖλημα: νὰ σωθεῖ περιορισμένος ἀριθμὸς ἀσθενῶν, λόγῳ ἔλλειψης τῶν δυνατοτήτων περίθαλψης. Τί θὰ ἐπιλέγατε;» ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν βιοηθικὸ δῖλημα, ἂν καὶ στὴν κλινικὴ ἐφαρμογὴ καὶ πράξη ἀνήκει στὸ ἰατρικὸ προσωπικὸ καὶ στὴν ἰατρικὴ ἠθικὴ καὶ ὄχι σὲ κάποιον φοιτητῆ ἢ φοιτήτρια. Ὡστόσο, ἔχει ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία προτιμᾷ νὰ δοθεῖ φροντίδα ἀνάλογα μὲ τὴ σοβαρότητα τῆς ἀσθένειας καὶ ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν ἡλικία τῶν ἀσθενῶν (219 απαντήσεις, ποσοστό 80,8%). Ἀντίθετα 16 συμμετέχοντες (ποσοστό 5,9%) προτιμοῦν νὰ δοθεῖ φροντίδα στοὺς νεώτερους ἡλικιακά.

5. Στὴν ἐρώτηση περὶ εὐθανασίας ἀπάντησαν 179 συμμετέχοντες (ποσοστό 66,1%) ὅτι ἡ πράξη τῆς εὐθανασίας δὲν εἶναι θεμιτὴ γιὰ τὰ σοβαρὰ κλινικὰ περιστατικά, ἐνῶ 60 συμμετέχοντες (ποσοστό 22,1%) ἐπισημαίνουν ὅτι θὰ ἦταν θετικοί, ἂν τὸ ἐπιθυμοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ ἀσθενεῖς. Θετικὰ ἀπάντησαν μόνον 7 συμμετέχοντες (ποσοστό 2,6%).

Συμπεράσματα

Τὰ συμπεράσματα τῆς σφυγμομέτρησης παρουσιάζονται παρακάτω, καθὼς καὶ τὰ προκύπτοντα ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα χρῆζουν περαιτέρω διερεύνησης σὲ ἐπόμενη προσπάθεια μετὰ ἀπὸ τὴν ἄρση τῶν περιοριστικῶν μέτρων καὶ ἐγκλεισμοῦ τοῦ β' κύματος τῆς πανδημίας.

A. Δημογραφικὰ στοιχεῖα καὶ λοιπὲς πληροφορίες

1. Τὸ ἐρωτηματολόγιο συμπληρώθηκε σὲ ἀναλογία 2/3 ἀπὸ φοιτήτριες καὶ ἡ ἡλικία τῶν συμμετεχόντων κυρίως ἦταν μετὰ τῶν 18 καὶ 25 ἐτῶν. Ἐπιπλέον 3 στοὺς 4 συμμετέχοντες δήλωσαν ὅτι ἦταν φοιτητές/-ήτριες προπτυχιακοῦ ἐπιπέδου. Συνεπῶς, συμμετείχαν κυρίως ἐνεργοὶ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες, οἱ ὁποῖοι/ες καὶ παρακολουθοῦν τὰ μαθήματα καὶ ἔχουν ἐνεργὴ φοιτητικὴ ζωὴ καὶ ἄποψη στὸν χῶρο τοῦ Τμήματος.

B. Γενικὰ θρησκευτικὰ στοιχεῖα

2. Οἱ συμμετέχοντες δήλωσαν ὅτι ἀνήκουν στὴν Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ πίστη καὶ ὅτι εἶναι ἀφοσιωμένοι (ἀναλογία 3 στοὺς 4) σὲ αὐτήν. Ἀντίθετα, δὲν ὑπῆρξαν ἀνάλογα ποσοστὰ στὴ δήλωσή τους ὅτι θεωροῦν τὸν ἑαυτό τους ἰδιαίτερα θρησκευόμενο. Συνεπῶς, οἱ ἀπαντήσεις θὰ πρέπει νὰ ἀξιολογηθοῦν μὲ βάση αὐτὴν τὴν παράμετρο καὶ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀνήκουν σὲ συμμετέχοντες, οἱ ὁποῖοι δηλώνουν Ὁρθόδοξοὶ χριστιανοί.

3. Στὴν περίοδο τοῦ κατ' οἶκον περιορισμοῦ οἱ συμμετέχοντες ἔμεναν κυρίως μὲ τοὺς γονεῖς τους ἢ μὲ τὴ σύζυγο ἢ/καὶ τὰ παιδιά τους.

4. Οἱ συμμετέχοντες δήλωσαν ὅτι προσεύχονται κυρίως μόνοι τους καὶ κατόπιν μόνοι τους ἢ ὁμαδικά. Ἐπίσης ἀπάντησαν ὅτι προσεύχονται «συστηματικά» ἢ «συχνά» σὲ μεγάλο συνολικὰ ποσοστό.

Γ. Θρησκεία καὶ COVID-19

5. Στὴν περίοδο τοῦ ἐγκλεισμοῦ οἱ συμμετέχοντες δήλωσαν ὅτι σκέφθηκαν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἢ συχνότητα τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς καὶ ἐπαναπροσδιόρισαν τὴ σχέση μὲ τὸν ἑαυτό, τοὺς οἰκείους, τοὺς συγγενεῖς καὶ τὸν Θεό. Ἐπιπλέον ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία ἀπάντησε ὅτι θεωρεῖ «τὴν “ἀγάπη καὶ τὴν ἀλληλεγγύη” πρὸς τὸν συνάνθρωπο» ὡς βοήθεια στὸν ἀγῶνα ἐν μέσῳ πανδημίας.

6. Ἡ μελέτη θρησκευτικῶν βιβλίων στὴν περίοδο ἐγκλεισμοῦ αὐξήθηκε περίπου σὲ 1 στοὺς 3 συμμετέχοντες, μὲ τὴν πλειοψηφία νὰ δηλώνει ὅτι δὲν ἄλλαξε συνήθειες στὸν τομέα αὐτόν. Ὁ ἐλεύθερος χρόνος λειτούργησε θετικά στὴ μελέτη βιβλίων.

7. Οἱ γνώμες τῶν συμμετεχόντων γιὰ τὴ στάση καὶ τὶς ἀποφάσεις τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας (ἢ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀντίστοιχης θρησκευτικῆς κοινότητάς τους) κατὰ τὴν περίοδο τῆς πανδημίας τῆς νόσου COVID-19 ἦταν μοιρασμένες, ἀνάμεσα στὴ θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ τοποθέτηση. Ἡ δυνατότητα ἔκφρασης τῆς γνώμης τους μέσα ἀπὸ ἐλεύθερη ἀπάντηση καὶ κείμενο (βλ. Ἐπίμετρο II) προσφέρει πολύτιμο ὕλικό γιὰ τὴ χρονικὴ συλλογὴ τῶν ἀπαντήσεων. Γιὰ παράδειγμα, τὸ κλείσιμο τῶν ναῶν ἐξεληφθῆ ὡς θετικὴ στάση καὶ σύμφωνη μὲ τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας, ἀλλὰ ἀπὸ μεγάλη μερίδα συμμετεχόντων ὡς ἀρνητικὴ στάση, διότι οἱ πιστοὶ δὲν εἶχαν πρόσβαση στοὺς Ναοὺς, κυρίως τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα.

Δ. Λατρεία καὶ COVID-19

8. Ὁ ἀποκλεισμός ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ μὲ φυσικὴ παρουσία στὶς λατρευτικὲς συνάξεις τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας δὲν ἔγινε ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν συμμετεχόντων, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ δόθηκαν στὸ ἐρωτηματολόγιο. Ἡ μετάδοση μέσῳ τηλεοπτικῶν ἢ ἄλλων μέσων δὲν ἀπάλυνε τὴν ἀποψη αὐτή.

9. Τὸ κυριώτερο θέμα ποὺ δίχασε, ἀλλὰ καὶ συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ θέμα συζήτησης σχεδὸν καθημερινά, εἶναι τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ κορωνοϊὸς μεταδίδεται μέσῳ τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Οἱ συμμετέχοντες ἀπάντησαν «ὄχι» σὲ ποσοστὸ 52%, δηλαδή ὅτι δὲν μεταδίδεται, μὲ τὶς ἄλλες ἀπαντήσεις «ναί» ἢ «δὲν ξέρω/δὲν ἀπαντῶ» νὰ συμπληρώνουν τὸ συνολικὸ ποσοστὸ. Σημαντικὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ ἐλεύθερες ἀπαντήσεις τῶν συμμετεχόντων, οἱ ὁποῖες παρατίθενται στὸ Ἐπίμετρο III.

Ε. Βιοηθικὴ καὶ πανδημία

10. Οἱ θεωρίες συνωμοσίας ἐπιδροῦν καὶ γίνονται πιστευτές, μερικῶς ἢ ἐξ ὀλοκλήρου, στοὺς ἐρωτηθέντες φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Τμήματος.

11. Ἡ πρόθεση γιὰ ἐμβολιασμό, μόλις αὐτὸ καταστεῖ δυνατό, προτιμήθηκε ἀπὸ ἐλάχιστους συμμετέχοντες. Ἡ ἀναμονὴ καὶ ἡ πληροφόρηση περὶ τοῦ ἐμβολίου προτιμήθηκε σὲ πολὺ μεγάλο βαθμό.

12. Οί συμμετέχοντες στή συντριπτική τους πλειοψηφία δὲν θὰ ἀπέφευγαν ἀσθενῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε νοσήσει μὲ COVID-19.

13. Στὴ μελέτη περίπτωσης καὶ στὸ βιοηθικὸ δῖλημμα ποὺ ἐκφράζεται, ἡ στάση τῶν συμμετεχόντων ἀκολουθεῖ τὰ ἐγκεκριμένα πρωτόκολλα ἱατρικῆς ἠθικῆς καὶ δεοντολογίας, ὅπου ἡ φροντίδα δίνεται στὸν ἀσθενῆ μὲ τίς περισσότερες πιθανότητες ἐπιβίωσης.

14. Οἱ συμμετέχοντες ἦταν θετικοί, σὲ ἀναλογία 1 πρὸς 5, στὴν περίπτωση εὐθανασίας, ἂν αὐτὴ ἐπιτρεπόταν καὶ ἦταν ἐπιθυμητὴ ἀπὸ τὸν ἀσθενῆ. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ συντάσσεται μὲ τὴν τάση ἀποδοχῆς τῆς εὐθανασίας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

15. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα προέκυψαν τὰ παρακάτω ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα καὶ θὰ ἐξετασθοῦν σὲ ἐπόμενη προσπάθεια:

α. Ἀποτελεῖ ἀνάγκη νὰ δοθοῦν ἐκ νέου ἀπαντήσεις στὰ ἴδια ἢ παρεμφερῆ ἐρωτήματα τοῦ ἐρωτηματολογίου, σὲ εὐλόγο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ὑποβολή (Μάιος 2020), ἀπὸ τοὺς φοιτητές/ -ήτριες τοῦ Τμήματος γιὰ τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν ἀποτελεσμάτων μὲσω τῆς σύγκρισης, μετὰ ἀπὸ τὴν ἄρση τῶν περιοριστικῶν μέτρων καὶ ἐγκλεισμῶ τοῦ β' κύματος τῆς πανδημίας.

β. Ἡ ἀλλαγὴ στὴ στάση καὶ θεώρηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ ζωῆς καὶ στὰ σχετικὰ θέματα σχέσεων μὲ τὸν Θεό, τὸν ἑαυτό, τοὺς οἰκείους καὶ συνανθρώπους, στὴ διάρκεια καὶ λόγω τῆς πανδημίας, θὰ πρέπει νὰ διαπιστωθεῖ ἂν τελικὰ ἀποτελεῖ μόνιμη ἢ προσωρινὴ κατάσταση.

γ. Στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας τίθενται σημαντικὰ θεολογικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἐπανέρχονται σὲ καθημερινὴ βάση. Ἡ μετάδοση ἢ μὴ τοῦ ἰοῦ μὲσω τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας εἶναι τὸ σημαντικώτερο. Ὡστόσο, τὸ ἐρώτημα αὐτὸ καὶ ἄλλα σχετικὰ εἶναι πρόσκαιρα ἢ θὰ ἐπανέρχονται μονίμως σὲ παρόμοιες καταστάσεις καὶ πανδημίες;

δ. Τὰ θέματα Λατρείας ἐν μέσῳ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πανδημίας ἀποτελοῦν σαφῶς ἔγνοια καὶ εὐθύνη τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας. Τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο καὶ ἐν προκειμένῳ οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος εἶχαν τὴν ἐπιλογὴ ἔκφρασης γνώμης, ἔχουν ὅμως τὴ δυνατότητα ἐπιρροῆς στὶς ἀποφάσεις αὐτές;

ε. Ἡ Βιοηθικὴ ὡς διεπιστημονικὸς κλάδος φάνηκε νὰ διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο καὶ νὰ προσφέρει ἀφορμὴ γιὰ συζητήσεις στὰ δῖλημματα στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας, ἀκόμη καὶ στὰ θεολογικὰ ζητήματα.

Έχουν δημοσιευθεί σχετικά άρθρα, συλλογή άρθρων και μονογραφίες, αλλά και οι σχετικές συζητήσεις καλά κρατούν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (*social media*). Ωστόσο, οι όποιες απαντήσεις δόθηκαν ή δίνονται ελήφθησαν ή λαμβάνονται υπ' όψιν από τις πολιτικές ήγες; σ. Οι θεωρίες συνωμοσίας, οι όποιες με αφοπλιστική βεβαιότητα προβάλλουν την προέλευση και τη διάδοση του ιού στην ύψηλο από σκοτεινά κέντρα εξουσίας και κυβερνήσεις ή ακόμη και τη διαβεβαίωση της μη ύπαρξης ιού, φαίνεται να έχουν θρησκευτικό έρεισμα και ρητορική (έλευση Άντιχρίστου κ.λπ.). Τελικά, σε ποιόν βαθμό επηρεάζουν τους νέους ήλικιακά φοιτητές;

Έπίμετρο I (Ιώσηπος, μετάφραση έκδ. Κάκτος 1997)

2. Όταν οι προφήτες πληροφόρησαν τον Δαβίδη ότι ο Θεός ήταν όργισμένος μαζί του, εκείνος άρχισε να Τόν ίκετεύει και να παρακαλεί να φανεί εύμενης και να συγχωρήσει την άμαρτία του. Ο Θεός τότε του έστειλε τον Γάδο τον προφήτη να του φέρει τρεις επιλογές για να διαλέξει ποιά ήθελε να δοκιμάσει: ή θα έπεφτε λιμός στη χώρα επί έπτά χρόνια ή θα πολεμούσε με τους έχθρους έπτά μήνες και θα ήττούνταν ή θα έπεφτε επιδημία και άρρώστια στους Έβραίους για τρεις ημέρες. Ο Δαβίδης, που βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση έχοντας να διαλέξει μεταξύ μεγάλων δεινών, ήταν στενοχωρημένος και σε μεγάλη σύγχυση. Όταν ο προφήτης είπε ότι αυτό έπρεπε αναγκαστικά να γίνει και του ζήτησε να διαλέξει γρήγορα για να αναγγείλει την επιλογή του στον Θεό, ο βασιλιάς σκεφτόταν πώς αν ζητούσε τον λιμό, θα φαινόταν στους άλλους ότι τó είχε κάνει χωρίς φόβο για τον έαυτό του, αφού είχε πολύ σιτάρι αποθηκευμένο, ενώ εκείνοι θα βλάπτονταν αν πάλι επέλεγε να υποστούν τρεις μήνες ήττας, θα έλεγαν ότι είχε διαλέξει τον πόλεμο επειδή είχε γύρω του τους πιο άνδρείους και φρούρια και γι' αυτό δεν φοβόταν τίποτα: ζήτησε λοιπόν τó άθημα που είναι κοινό για βασιλιάδες και ύπηκόους, στο όποιο όλοι φοβούνται τó ίδιο, λέγοντας επίσης ότι ήταν πολύ καλύτερο να πέσουν στα χέρια του Θεού παρά του έχθρου. 3. Όταν τά άκουσε αυτά ο προφήτης, τά ανακοίνωσε στον Θεό, κι Έκείνος έστειλε την επιδημία και την καταστροφή στους Έβραίους. Δέν πέθαιναν όλοι όμως με τόν ίδιο τρόπο, κι έτσι δέν ήταν εύκολο να κατανοηθεί ή άρρώστια: ενώ όμως τó κακό ήταν ένα, τους άρπαζε με μύριες αίτιες και άφορμές, που δέν μπορούσαν να διανοηθούν. Ο ένας μετά τόν άλλον πέθαιναν και τó κακό έρχόταν καταπάνω τους χωρίς να τó αντίληφθούν, επιφέροντας γρήγορο θάνατο: μερικοί άφηναν ξαφνικά την ψυχή τους μέσα σε έντονη ταλαιπωρία και διαπεραστικούς πόνους, ενώ άλλοι μαραίνονταν από τά συμπτώματα της άρρώστιας και δέν έμενε τίποτα για ταφή, αλλά κατά τή διάρκεια της ίδιας της ασθένειας αναλώνονταν έντελως. Σε άλλους πάλι, έπεφτε

ξαφνικό σκοτάδι στα μάτια τους και πέθαιναν από ασφυξία θρηγώντας δυνατά, ενώ κάποιοι άλλοι πέθαιναν την ώρα που κήδευαν κάποιο δικό τους, αφήνοντας ατέλειωτη την ταφή. Από τη στιγμή που άρχισε την αύγη ή ολέθρια άρρώστια μέχρι την ώρα του μεσημεριανού, είχε καταστρέψει εβδομήντα χιλιάδες ανθρώπους. Ο άγγελος τώρα άπλωσε το χέρι του και έναντιον των Ίεροσολύμων στέλνοντας κι εκεί επίσης το κακό. Ο βασιλιάς, ντυμένος με τσουβάλι, έμεινε πεσμένος κατά γης, ικετεύοντας τον Θεό και παρακαλώντας τον να καταπραυνθῆ πιά και να σταματήσει, αρκούμενος σ' αυτούς που είχαν ήδη χαθεί. Σηκώνοντας όμως τα μάτια του στον άερα ο βασιλιάς και βλέποντας τον άγγελο να φέρεται μέσω του άερα έναντιον των Ίεροσολύμων με το σπαθί του τραβηγμένο, είπε στον Θεό ότι το δίκαιο ήταν να τιμωρηθῆ ὁ ἴδιος, ὁ ποιμένας και ὅτι τὰ κοπάδια, πού δὲν εἶχαν κάνει κανένα ἀμάρτημα, ἔπρεπε νὰ σωθοῦν, καὶ τὸν ἰκέτευε νὰ ρίξει τὴν ὀργή του πάνω στὸν ἴδιο καὶ στὴν οἰκογένειά του, ἀλλὰ νὰ χαρίσει τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ.

4. Εἰσακούοντας ὁ Θεὸς τὴν ἰκεσία του σταμάτησε τὴν ἐπιδημία καὶ, στέλνοντας τὸν Γάδο τὸν προφήτη, τὸν πρόσταξε νὰ ἀνέβει, ἀμέσως στὸ ἄλωνι, τοῦ Ὁρονᾶ (Ὁρνᾶ) τοῦ Ἰεβουσαίου, καὶ ἀφοῦ οἰκοδομήσει ἐκεῖ βωμό, νὰ τελέσει, θυσία στὸν θεό. Ὁ Ὁρονᾶς, πού ἀλώνιζε τὸ στάρι του, μόλις εἶδε τὸν βασιλιά καὶ ὅλους του τοὺς ὑπηρέτες⁶⁷ ἔτρεξε σ' αὐτὸν καὶ προσκύνησε. Ἦταν βέβαια Ἰεβουσαῖος στὴν καταγωγή ἀλλὰ καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους φίλους τοῦ Δαβίδη, καὶ γι' αὐτό, ὁ τελευταῖος, δὲν τοῦ ἔκανε κανένα κακὸ ὅταν κατέστρεψε τὴν πόλη, ὅπως ἀφηγηθήκαμε λίγο πρὶν⁶⁸. Ὅταν ὁ Ὁρονᾶς ζήτησε νὰ μάθει γιατί εἶχε ἔρθει ὁ κύριος πρὸς τὸν δούλο του, ἐκεῖνος εἶπε γιὰ νὰ ἀγοράσει ἀπὸ αὐτὸν τὸ ἄλωνι προκειμένου νὰ κατασκευάσει σ' αὐτὸ βωμὸ γιὰ τὸν Θεὸ καὶ νὰ τελέσει θυσία. Ὁ Ὁρονᾶς ἀποκρίθηκε ὅτι θὰ χάριζε τὸ ἄλωνι καὶ τὰ ἄροτρα καὶ τὰ βόδια γιὰ ὀλοκαύτωμα, καὶ θὰ προσευχόταν νὰ δεχτῆ με εὐχαρίστηση ὁ Θεὸς τὴ θυσία. Ὁ βασιλιάς εἶπε ὅτι ἦταν εὐχαριστημένος με τὴ γενναιοδωρία καὶ τὴ μεγαλοφυχία του καὶ δεχόταν τὸ εὐγενικό του δῶρο, ἀλλὰ τοῦ ζήτησε νὰ δεχτῆ πληρωμὴ γιὰ ὅλα, γιατί δὲν εἶναι δίκαιο νὰ τελεῖ κάποιος θυσία δωρεάν. Ὅταν ὁ Ὁρονᾶς τοῦ εἶπε νὰ κάνει ὅ,τι νομίζει, ὁ Δαβίδης ἀγόρασε τὸ ἄλωνι γιὰ πενήντα σίκλους καὶ ἀφοῦ ἔχτισε τὸν βωμὸ, ἱερούργησε καὶ πρόσφερε ὀλοκαυτώματα καὶ θυσίες εἰρηνικές. Ὁ Θεὸς καταπραῦνθηκε με αὐτὰ καὶ ἔγινε πάλι εὐμενής. Κατὰ σύμπτωση, σ' ἐκεῖνο τὸν τόπο εἶχε ὀδηγήσει ὁ Ἀβράμος τὸν γιό του τὸν Ἰσακὸ γιὰ νὰ τὸν προσφέρει ὀλοκαύτωμα, καὶ ἐνῶ ἦταν ἔτοιμος νὰ σφάξει τὸ παιδί, ἐμφανίστηκε ξαφνικὰ δίπλα στὸν βωμὸ ἓνα κριάρι, τὸ ὁποῖο καὶ θυσίασε ὁ Ἀβράμος ἀντὶ γιὰ τὸ παιδί, ὅπως εἶπαμε προηγουμένως⁶⁹. Βλέποντας ὁ Δαβίδης πὼς ὁ Θεὸς εἶχε εἰσακούσει τὴν προσευχή του καὶ ὅτι δέχτηκε με εὐχαρίστηση τὴ θυσία, ἀποφάσισε νὰ ὀνομάσει ὅλο ἐκεῖνο τὸν τόπο βωμὸ ὄλου τοῦ λαοῦ.

Ἐπίμετρο II

Ποιά εἶναι ἡ γνώμη σας γιὰ τὴ στάση καὶ τὶς ἀποφάσεις τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας (ἢ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀντίστοιχης θρησκευτικῆς κοινότητάς σας) κατὰ τὴ περίοδο τῆς πανδημίας τῆς νόσου COVID-19;

Στήν ἐρώτηση αὐτὴ ἀνοικτοῦ τύπου παρουσιάζονται παρακάτω χαρακτηριστικὲς ἐλεύθερες ἀπαντήσεις:

- Σωστή.
- Δὲ θεωρῶ ὅτι εἶναι σωστὸ ποὺ οἱ ἐκκλησίες μένουν κλειστές.
- Συμφωνῶ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀνοίξουν πλέον οἱ ναοὶ καὶ νὰ τηροῦνται μέτρα προστασίας.
- Ἡ ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας ἀντιμετώπισε τὰ θέματα μὲ ὑπευθυνότητα καὶ σεβασμὸ. Ἐκανε τὶς σωστὲς προτάσεις, τήρησε ὅμως τὰ μέτρα ποὺ λήφθηκαν πρὸς χάριν τῆς Δημόσιας Ὑγείας. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πολιτεία ποὺ ἐπέβαλε αὐστηρότερα μέτρα ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὶς ἐκκλησίες καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πανδημίας, ὑποτίμησε τὴ θρησκευτικὴ ἀντικειμενικότητα καὶ τὴν κάλυψη τῶν ψυχικῶν ἀναγκῶν σὲ σχέση μὲ τὶς ὕλικές.
- Μπροστὰ στὴ φανερὰ ἀντιεκκλησιαστικὴ στάση τῆς πολιτείας, ἡ θρησκευτικὴ ἡγεσία μας στάθηκε στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων.
- Ἀρνητικὴ.
- Ἄστοχη.
- Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ ἔπραξε θετικὰ πρὸς τὸ κοινὸ καλὸ καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας.
- Θεωρῶ ὅτι μέχρι κάποιον βαθμὸ ἦταν δικαιολογημένες. Οἱ λειτουργίες καὶ οἱ ἱερὲς ἀκολουθίες ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ τελοῦνταν κανονικὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἱερεῖς καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πανδημίας, κεκλεισμένων τῶν θυρῶν.
- Ἐπραξε σωστὰ γιὰτὶ ἀκολούθησε τὶς συμβουλὲς τῶν εἰδικῶν.
- Θεωρῶ πὼς δὲν μποροῦσε νὰ σκεφτεῖ τὸ γενικὸ καλὸ καὶ νὰ καταλάβει τὴ σοβαρότητα τῆς κατάστασης.
- Θεωρῶ ὅτι δὲν ἦταν σωστὴ ἡ στάση της. Θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε βρεῖ τρόπους ὥστε νὰ μὴν χαθοῦν οἱ ἱερὲς μέρες τοῦ Πάσχα.
- Στάση ἄρνησης, ἄμυνας καὶ ἀποδοχῆς-συμβιβασμοῦ.
- Νομίζω ὑπῆρξε ὑπεύθυνη, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν σταματῆσει νὰ μεταδίδεται ἡ Θεία Κοινωνία στοὺς πιστοὺς.
- Θετικὴ.
- Θεωρῶ πὼς στὴν ἀρχὴ ἦταν ἰδιαίτερα ἀντιδραστικὴ ἡ στάση της, θεωρώντας πὼς ὑποβιβάζεται ἢ ἀπειλεῖται, ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς κυβέρνησης.
- Ἀποῦσα.
- Τὸ θεωρῶ ἀπόλυτα σωστὸ νὰ λειτουργήσει μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, καθὼς εἶναι μία πολὺ ἐπικίνδυνη περίοδος.
- Συμφωνῶ μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς ἐκκλησίας ὡς κοινότητα νὰ μὴ διακόψει τὶς καθιερωμένες λειτουργίες της.
- Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο βοήθησε πολλοὺς πιστοὺς νὰ αἰσθάνονται ὅτι συμμετεῖχαν, ἀκόμα καὶ ἂν τὸ παρακολουθοῦσαν ἀπὸ τὴν τηλεόραση. Ὡστόσο, θὰ μποροῦσαν οἱ ἀρμόδιοι τῆς ἐκκλησίας νὰ εἶχαν συμβάλει οἰκονομικὰ στὶς ἐνέργειες τῆς δημόσιας ὑγείας (Μ.Ε.Θ., ὕλικά μέσα κ.λπ.).
- Ἀμήχανη, συμβιβαστικὴ, πατερναλιστικὴ.
- Τὸ κλείσιμο τῶν ἐκκλησιῶν ἦταν σωστὴ ἀπόφαση.

- Κράτησαν μία συντηρητική στάση αποφεύγοντας τις εντάσεις, ενώ θα μπορούσαν να πάρουν μερικές άλλες αποφάσεις.
- Πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση, ἀλλὰ χρειάζοταν περισσότερο δυναμικὴ καὶ ἀποφασιστικὴ ὡς πρὸς τὸ νὰ διαχειριστεῖ ἀπὸ μόνη τῆς τὰ τοῦ οἴκου τῆς.
- Ἦταν σωστὸ πὸν δὲν ἀνοιξαν οἱ λατρευτικοὶ ναοὶ ἐν μέσω πανδημίας.
- Οἱ ἀποφάσεις πάρθηκαν μὲ βάση τὴν προστασία τῆς Δημόσιας Ὑγείας.
- Οἱ ἐκκλησίες πρέπει νὰ ἔρχονται σὲ συνεννόηση μὲ τὸ κράτος εἰδικὰ σὲ τέτοιες περιόδους καὶ νὰ ὑπακοῦν ὅταν αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὸν ἰό, ὑπῆρξε συνεργασία κράτους-ἐκκλησίας.
- Ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἦταν στάση ὑπευθυνότητας καὶ σεβασμοῦ στὸν ἄνθρωπο. Ἡ συνάθροιση τῶν πιστῶν στὶς Ἐκκλησίες θὰ ὀδηγοῦσε σὲ αὐξήση τῶν κρουσμάτων καὶ τῶν θυμάτων, κάτι πὸν κανένας δὲν ἐπιθυμεῖ. Τὰ μέτρα πὸν ἐλήφθησαν, τὰ θεωρῶ σωστὰ γιὰ τὴ Μεγαλοβδομάδα, ὅπου ὑπάρχει συρροή πιστῶν στὶς Ἐκκλησίες, ὅμως ἡ ἐπέκτασή τους καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πανδημίας, ὅποτε θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει ὅ,τι καὶ στὰ σουπερ μάρκετ, δείχνει τὸν δευτερεύοντα ρόλο πὸν δίνει τὸ κράτος στὴ θρησκεία καὶ τὴν πνευματικότητα, εἶναι ἀντισυνταγματικὴ καὶ δείχνει ὅτι ἡ κυβέρνηση ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἄθεους. Ἡ ἐκκλησία ἔκανε σωστὲς προτάσεις, δὲν βρῆκε ὅμως κατάλληλο ἔδαφος.
- Πιστεύω ὅτι δὲν ἦρθε ἀκόμα ἡ ὥρα γιὰ νὰ ἐκφράσουμε τὴν κρίση μας σὲ αὐτὸ, κυρίως γιὰτὶ ἀκόμα δὲν ἔχει τελειώσει τὸ διάστημα τῆς μὴ κανονικότητας.
- Ἀπογοήτευσε τὸ ποίμνιο, παραδόθηκε ἀμαχητὶ καὶ εἶναι ἤδη ἐμφανῶς ἀνεπανόρθωτη ἡ βλάβη πὸν προξένησε ἡ σιωπὴ τῆς ἔναντι ὅλων τῶν ἀνήθικων ἐπιθέσεων πὸν ὑπέστη ἡ ὀρθόδοξη πίστη.
- Εἶναι σωστὸ νὰ τηροῦνταν οἱ ὀδηγίες τῆς κυβέρνησης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀλλὰ καὶ ὡς τώρα γιὰ τὸν κατ' οἶκον περιορισμὸ ἀπὸ ὅλους. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔπρεπε νὰ μὴν γίνονται λειτουργίες καὶ νὰ μὴν παρευρίσκονται οὔτε ἐκεῖ ἄτομα. Δηλαδή νὰ τηρεῖται μία ὑπεύθυνη στάση καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὀποιαδήποτε πεποίθηση.
- Θεωρῶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν στάθηκε στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων εἰδικὰ στὸ θέμα τῆς θ. Εὐχαριστίας πὸν εἶναι ἡ βάση τῆς ὀρθοδοξίας. Ἔπρεπε νὰ προτείνει προστατευτικὰ μέτρα ἐν ὥρᾳ θ. Λειτουργίας.
- Συμφωνῶ, ἀλλὰ ἔγιναν καὶ κάποιες παρανομίες μὲ τὸ ἀνοιγμα κάποιων Ἐκκλησιῶν.
- Θεωρῶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὑπάκουσε τυφλὰ στὶς θέσεις τῆς Κυβέρνησης. Κάτι τὸ ὀποῖο μὲ δυσaráστησε ἰδιαίτερω.
- Πρόλαβε καὶ ἔκλεισε τὶς Ἐκκλησίες πρὶν τὸ ἀποφασίσει ἡ Κυβέρνηση.

Ἐπίμετρο III

Χαρακτηριστικὲς σύντομες ἀπαντήσεις ὅσων ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ νόσος COVID-19 δὲν μεταδίδεται μέσω τῆς θ. Κοινωνίας:

- Τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ δὲν μεταδίδει τίποτα βλαβερὸ.
- Μεταλαμβάνουμε τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα!!!

- Πολλοί ιερείς κοινωνούν ασθενείς για πάρα πολλά χρόνια.
- Αιώνες τώρα οί ιερείς κοινωνούν άρρώστους και δέν κολλάνε.
- Είναι δεδομένο πώς καμμία ασθένεια δέν μεταδίδεται από την Θεία Μετάληψη.
- Η Θ. Κοινωνία δίνει ζωή.
- "Όχι βέβαια και είμαι και κάθετη σέ αυτό. Δέν είναι δυνατόν τò Σώμα και Αίμα Θεοῦ και κολλήσει τίποτα και κανέναν!!! Παλαιότερα ὑπήρξαν ιερείς πού κοινωνοῦσαν λεπρούς και ἔπειτα ἔπιναν οί ἴδιοι ὅ,τι περίσσευε και δέν ἔπαθαν τò παραμικρό!
- Είναι σώμα και αίμα Χριστοῦ, γίνεται ὀλόκληρη τελετή και λέγονται τόσες εὐχές, δέν είναι ἀπλὰ κρασί και ψωμί.
- "Όχι δέν μεταδίδεται, γιατί ἡ Θεία Κοινωνία είναι Ζωή και ὅταν εἴμαστε κοντά μέ τόν Χριστό δέν ἔχουμε νά φοβηθοῦμε τίποτα.
- Πιστεύω ὅτι τò μυστήριο είναι μυστήριο εἴτε τò πιστεύεις και κοινωνεῖς εἴτε ὄχι.
- Μέσω τοῦ Μυστηρίου δέν ὑπάρχει μετάδοση.
- Καμμία ασθένεια δέν μεταδίδεται μέσω τῆς Θείας Κοινωνίας.

Χαρακτηριστικές σύντομες ἀπαντήσεις ὅσων ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ νόσος COVID-19 μεταδίδεται μέσω τῆς Θ. Κοινωνίας:

- Θεωρῶ και ὅπως και ὅλος ὁ κόσμος ὅτι μεταδίδεται, καθὼς τò κουτάλι είναι τò ἴδιο και γι' αὐτὸ τὸν λόγο δέν θὰ κοινωνήσω για πολὺ καιρὸ.
- Θεωρῶ πὼς μεταδίδεται μέσω Θείας Κοινωνίας, ὄχι μόνον ὁ κορωνοϊός ἀλλὰ και ὅλες οί ασθένειες. Είναι ἀνθρώπινο κατασκευάσμα, τὸ ὅποιο κάνουμε για τὴν ἐνθύμηση τῆς ὅλης κατάστασης. Μὲ βάση τὴ λογική και τὴν ἰατρική ἐπιστήμη, μεταδίδεται.
- Μέσω τῆς θείας κοινωνίας ὅλοι οί πιστοὶ πίνουν ἀπὸ ἓνα κοινὸ ποτήρι και κουτάλι. Ἐπομένως είναι λογικὸ νὰ ἀφήνονται ὑπολείμματα ἀπὸ τὸν κάθε ἓνα.
- Μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ μέσω τοῦ σάλιου σύμφωνα μέ ἐπιστημονικά δεδομένα.
- "Όσο ἱερὸ και νὰ είναι τὸ μυστήριο δέν παύει νὰ ἐγκυμονεῖ κινδύνους. Π.χ. ἓνας ὑπαρκτὸς ἰός δέν παύει νὰ ὑφίσταται κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς λειτουργίας.
- Είναι πολὺ μεταδοτικὸς ὁ ἰός. Ὑπάρχουν γνωστὰ παραδείγματα θρησκευτικῶν συνάξεων στίς ὁποῖες ἔγινε μετάδοση τοῦ ἰοῦ.
- Είναι σοβαρὸ και ἐπικίνδυνο νὰ κολλήσει κάποιος, γι' αὐτὸ ἔκλεισαν και τόσες Ἐκκλησίες.
- Δέν είναι ἀπλῶς μία ἴωση ἢ ἓνα ἀπλὸ κρύωμα και οί τρόποι μετάδοσης είναι πολὺ ἀπλοί, τὸ σάλιο, τὰ σταγονίδια πᾶνε παντοῦ. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἄτομα τὰ ὅποια δέν είναι ὑπεύθυνα και παρόλο πὸν είναι ἄρρωστα, βάζουν σέ κίνδυνο και ἄλλα ἄτομα.
- Είναι ἐπιστημονικά ἀποδεδειγμένο ὅτι ἡ νόσος ὅπως και κάθε παρόμοια νόσος μεταδίδεται και μέσω ἀντικειμένων.
- Είναι ἀδιανόητο ἡ ἐλλαδική ἐκκλησία νὰ ἐμμένει σέ ἰδεοληψίες και νὰ θέτει σέ κίνδυνο τίς ζωές τῶν ἀνθρώπων μιᾶς ὀλόκληρης χώρας. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδείξει ὑπεύθυνη στάση παύοντας μέχρι νεωτέρας τὴ θεία κοινωνία και τὸν ἐκκλησιασμό.
- Ἡ ἐπιστήμη λέει πὼς ὁ ἰός μεταδίδεται μέσω τοῦ σάλιου, ὡς ἐκ τούτου δέν

είναι απίθανο να μεταδοθεί και κατά την Θεία Κοινωνία. Τα καθολικά μέτρα πρόληψης δεν θα πρέπει να στηρίζονται στην ατομική απόφαση.

- Θεωρώ ότι μπορεί να μεταδοθεί κι ότι αυτό δεν είναι κριτήριο της αξίας μιας πίστης. Καμμία σοβαρή πίστη δεν θα έπρεπε να κινδυνεύει από την έπιστήμη και προκειμένου ή έπιστήμη να σέβεται τη θρησκεία, θα πρέπει και ή θρησκεία να μην προσπαθεί να επιβάλλει τη μεταφυσική της διάσταση, την όποια ούτως ή άλλως πολλοί παπαγαλίζουν και ελάχιστοι αντιλαμβάνονται, στην έπιστήμη.

-Τò Σώμα και Αίμα του Χριστού μεταδίδει μόνο ζωή και μάλιστα αιώνια. Ό τρόπος μετάδοσης (έν προκειμένω ή λαβίδα) δεν είναι ασφαλής.

SUMMARY

The role of the Pandemic in the emergence
and spread of Christianity in the 2nd century AD
and the impact of Covid-19 on 21st century religiosity

By Sotirios Despotis, *Professor
National and Kapodistrian University of Athens*
& Vasileios Fanaras, *Ass. Professor
National and Kapodistrian University of Athens*

Based on the historical data of the centuries before the emergence of Christianity in the Mediterranean (1st-3rd century AD), we try to present the stages of the influence of a pandemic on religiosity and the spread of Christianity, as well as to examine the contemporary consequences, based on a statistical assessment (gallop), that we conducted on students of Social Theology and the Study of Religions, as soon as the measures of “social exclusion” had been removed.